

Holler László

Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő „lólegelő melletti” birtok lokalizálása

Egy jelentős „új” helynévtörténeti forrás a 11. századból

1. Bevezetés

1.1. Célkitűzés¹

Az I. András király által a tihanyi apátságnak 1055-ben juttatott adományokat felsoroló latin nyelvű oklevél az eredetiben fennmaradt magyarországi oklevelek közül a legkorábbi; a terjedelmes oklevél történeti, egyháztörténeti, helytörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt rendkívüli jelentőséggel bír.

Az oklevélszöveg magyar nyelvtörténeti jelentőségét az adományozott birtokok határleírásaiban jelentkező számos magyar szó és szókapcsolat adja, melyek betekintést engednek

Holler László (1958) – tudományos kutató, Budapest, hollerl@freestart.hu

¹ Az alábbi munkákra a szövegben, illetve a lábjegyzetekben rövidített formában hivatkozom:

- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937–1938.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Bp. 1967–76. IV. Mutató. Bp. 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Ördög Ferenc – Végh József. Bp. 1981.
- Szamota 1895. = Szamota István: *A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele*. Nyelvtudományi Közlemények 25 (1895). 129–167.
- Csánki = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp. 1890–1913.
- Erdélyi 1908. = Erdélyi László: *A tihanyi apátság története (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 10.)* Bp. 1908.
- Bárczi 1951. = Bárczi Géza: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp. 1951.
- Hoffmann 2010. = Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. <http://www.mek.oszk.hu/08700/08750/08750.pdf>
- Szentgyörgyi 2010b. = Szentgyörgyi Rudolf: *A Tihanyi alapítólevél betűhív szövege*. = Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2010. 23–32.
- Szentgyörgyi 2010c. = Szentgyörgyi Rudolf: *A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása*. = Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2010. 33–38.
- Holler 2010. = Holler László: *Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a lacus segisti és a bagat mezee határu birtok elhelyezkedésére*. Helynévtörténeti Tanulmányok 5(2010). 47–82. <http://mnytud.arts.klte.hu/ht/5/04holler.pdf>
- Holler 2011. = Holler László: *Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő mortis birtok lokalizálása*. Helynévtörténeti Tanulmányok 6(2011). 67–110. <http://mnytud.arts.klte.hu/ht/6/05hollerl.pdf>

nyelvünknek a mainál egy évezreddel korábbi állapotába. E szavak és szókapcsolatok jelentős részének pontos értelmezését megtaláljuk Szamota István 1895-ben publikált fontos tanulmányában.² Az oklevélben azonban jó néhány olyan problematikus szó és kifejezés található, melyek jelentésének tisztázásához – határozott meggyőződéseim szerint – csak az egyes birtokok helyének és határvonalának a lehető legpontosabb lokalizálása vihet közelebb. Egyes birtokok pontos lokalizálása természetesen más, helytörténeti és egyháztörténeti szempontból fontos következtetések levonására is lehetőséget ad. A lokalizálást illetően az alapvető lépéseket kisebb részben még Csánki Dezső³, jelentősebb részben Erdélyi László⁴ végezte el. Az elmúlt száz évben azonban több birtok esetében vetődtek fel kérdések és kétségek.

Korábban megjelent publikációimban az adományozott birtokok közül didaktikai okokból először a *segisti* tó és a *bagat mezee* határu erdőbirtok lokalizálásával foglalkoztam.⁵ E két, egymás melletti birtokadomány helyének azonosításával bemutathattam a lokalizálás induktív módszerét, ugyanakkor a *segisti* tó példáján keresztül már itt rá tudtam mutatni arra: korántsem bizonyos, hogy egy, a szakirodalomban általánosan vallott lokalizáció kiállja a kritikai elemzés próbáját. Az erdőbirtok lokalizálása során rámutathattam arra a meglepő állandóságra, amelyet mind a településnevek, mind a mikrotoponimák és a jelentősebb útvonalak mutatnak sok évszázadon keresztül.⁶

Ezt követően a *mortis* nevű birtok lokalizálását publikáltam, amely módszertanilag a korábinál összetettebb eljárás alkalmazását kívánta meg.⁷ E birtok határleírásában szereplő, magyar kifejezéssel megadott kilenc határpont lokalizálásból fakadó nyelvtörténeti következtetéseket részben ezen közleményben adtam meg,⁸ a legmesszebb vezető következtetést pedig egy önálló publikációban.⁹

Új eredményeim publikálásához ideális keretet ad, hogy két jelentős, összegező igényű munka készült el 2010-ben az 1055. évi tihanyi oklevéllel kapcsolatban. Az egyik Hoffmann István monográfiája, amely akadémia doktori disszertációjának szerkesztett változata.¹⁰ Hoffmann könyvében egyenként számba veszi az oklevélben felbukkanó nemlatin szörványokat, és teljességre törekvően közli az elmúlt másfél száz év kutatási eredményeit. A másik Szentgyörgyi Rudolf hasonlóan monografikus igényű PhD-dolgozata, amely 2011. májusában vált elérhetővé az interneten.¹¹ Számos probléma tekintetében nyújt alapos elemzést és kreatív megoldási javaslatot. Szentgyörgyi érdeme az oklevélnek a korábinál jóval pontosabb átírása és gondos magyar fordítása is.

Így a fentiekben említett három korábbi munkámban, valamint az alábbi dolgozatomban is egyértelműen jelezhetem, melyek azok a megállapításaim és elgondolásaim, amelyek eltérnek

² Szamota 1895.

³ Csánki

⁴ Erdélyi 1908.

⁵ Holler 2010.

⁶ Holler 2010. 68, 70–71, 73–74.

⁷ Holler 2011.

⁸ Holler 2011. 78–101, összefoglalóan 104–105.

⁹ Holler László: *Az agg és az ő szócsaládjai összetartozásának kérdéséről*. Nyelvtudományi Közlemények 108(2012). 253–266.

¹⁰ Hoffmann 2010.

¹¹ Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-értekezés. Kézirat. Bp. 2010. http://nyelvtortenet.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/PhD_Szentgy%C3%B6rgyi.pdf

a több, mint két évszázad kutatásai alapján 2010-ben elfogadottnak tekintett szakmai nézetektől, mind egyes konkrét kérdésekben, mint általános, globális kérdésekben.

Jelen közleményben folytatom az oklevél részletes határleírással rendelkező birtokainak lokalizálását. Ezúttal a „lólegelő melletti hely”-nek nevezett birtokkal foglalkozom – ekképpen fordítva a latin oklevélszöveg „locus ad pascua equorum” meghatározását. E birtok határleírása különleges több szempontból is, de emellett azért is rendkívül érdekes e birtok vizsgálata, mivel hat évtizede általánosan elfogadott egy Györffy György történész kutató által adott lokalizálás, amely azonban kétségtelenül téves. Így az alábbi eredmények nyilván nagy meglepetést fognak kelteni a tihanyi oklevéllel aktívan foglalkozó kutatók körében.

Határozott véleményem szerint a vizsgálatunk tárgyát képező oklevél nem a tihanyi apátság megalapításáról rendelkező eredeti alapító- és adománylevél, hanem az I. András király által adományozott összes birtokot megemlítő, közülük a jelentősebb területűek határleírását is tartalmazó valamivel későbbi adománylevél. Erre az elgondolásomra már más helyen utaltam,¹² de indokaimat teljes részletességgel még nem fejtettem ki. Ezt majd más alkalommal szándékozom megtenni. A vizsgált oklevelet tehát nem alapítólevélnek, hanem adománylevélnek tekintem. Ha az oklevélre rövidítéssel hivatkozom, akkor a „Tihanyi adománylevél” kezdőbetűiből adódó TA. rövidítést használom.

1.2. A „lólegelő melletti” birtok leírása

A vizsgálandó birtok leírása az 1055. évi tihanyi oklevél előoldalának 38–42. soraiban olvasható. A latin szöveget Szentgyörgyi Rudolf átírásában a 2.1. alfejezetben fogom közölni.

Szentgyörgyi Rudolf magyar fordítása – amely a nemlatin szövegrészeket félkövér kurzív betűtípussal különbözteti meg –, a következő:¹³

„Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, van egy lólegeltető hely, amelynek határa *u[g]rin baluana*-nál a keleti oldalon kezdődik, majd folytatódik az *aiu*-ig, ezután az *eleui humuk*-ig, innen a *harmu ferteu*-ig, ezután eljut a *ruuo*z *licu*-hoz, innen a *[h]armu hig*-ig, innen *iohtucou*-ig, ezek után a *babu humca*-ig, innen pedig az *oluphelr[e]a*, ezután a *cuesti*-ig, innen átmegy annak a víznek a közepén, melyet *culun*-nak neveznek, ahonnan tovább a *fekete kumuc*-ig, innen pedig a *fuegnes humuc*-ig, ezután a *cues humuc*-ig tart, ezek után elér a *gunusara*-ig, innen egészen a *zakadat*-ig, majd tovább a *serne holma*-ig, ezek után ahhoz az *aruk*-hoz, mely egészen a *baluuan*-ig vezet. Minden, ami ezeken a helyeken található, úgymint cserjések, nádasok, rétek, Isten ezen házához tartoznak.”

A határleírás 18 határobjektumot említ, a 19. nyilván azonos az elsővel.

1.3. A *Colon* nevű birtok az 1211. évi Tihanyi összeírásban

A piszkozati és tisztázati példányban is fennmaradt 1211. évi Tihanyi összeírásban a *Colon* néven említett birtok határleírásának több eleme gyakorlatilag azonos az 1055. évi lólegelő melletti birtok egy-egy határobjektumával. Maga névadó *Colon* megfelel az 1055-beli „aque

¹² Holler László: *A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről*. Magyar Nyelv 109(2013). 50–67. A kérdést a II./2. fejezetben érintem az 51–53. oldalon.

¹³ Szentgyörgyi 2010c. Az idézett részlet a 35–36. oldalon van.

que uocatur *culun*” részletnek. A birtok határa egy bizonyos *Balanus*-nál kezdődik és ott is ér véget. Néhány példa az analóg helymegjelölések közül:

1055: <i>harmu ferteu</i>	1211: az oklevél három külön <i>Ferteu</i> -t említ;
1055: <i>ruuoz licu</i>	1211: <i>Ruozlicou</i> ;
1055: <i>babu humca</i>	1211: <i>sabulum Bab</i> ;
1055: <i>zakadat</i>	1211: <i>Zacadat</i> .

Az 1211. évi határleírás viszont jóval több határpontot ad meg, mint az 1055-ös: összesen 78 határobjektum szerepel a szövegben, a 79-ikként említett határpont a kiindulási *Balanus*.

A fentiek miatt kivétel nélkül minden kutató, aki a kérdéssel szembe került, úgy vélekedett, hogy az 1055. évi lólegelő melletti birtok és az 1211. évi *Colon*-birtok azonos területen feküdt, csak a későbbi határleírás részletesebb és pontosabb. És feltehetően ugyanígy vélekedtek mindazok, akik bármilyen okból összevetették a két oklevelet az 1211 óta eltelt több, mint nyolcszáz év folyamán.

1.4. A *Colon* nevű birtok eddigi lokalizálásai

Felvetődik tehát a kérdés, vajon hol lehetett a tihanyi apátságnak ezen birtoka. A 19. századi véleményeket mellőzve, Erdélyi László 1908-ban megjelent és Györfly György 1956-ban publikált nézeteit ismertetem az alábbiakban.

Rendkívül figyelemre méltónak tartom Erdélyi Lászlónak, a tihanyi apátság monográfusának véleményét, amely utal a lokalizáció különös nehézségére. Ezt írja: „az 1055. évi hiteles tihanyi alapítólevél részletesen leír egy *Kolon* (*Culun*) víznél levő birtokot. Ugyanezt még részletesebben leírja az 1211. évi összeírás. A két szöveg némileg párhuzamos részletességük dacára a helymeghatározás mégis oly nehéz, hogy a leírások összevetése és megfigyelése kiváló gondot követel.” (magam ritkítottam: H. L.)

Majd a felsorolt észrevételek alapján Erdélyi az alábbi következtetésre jut: „A koloni birtok helyének meghatározására kiemeljük azt, hogy a tihanyi apátság földje határos itt a *fejérvári egyház* és a *fejérvári várörök* birtokával, hogy szomszédos a Szent Kereszt-egyház falujával és *Mikola* faluval, a mely utóbbi nevezetű falu Fejér megyében szomszédos volt *Sár-Kereszturral*, ez pedig könnyen azonosítható a három Fertő, vagyis Sárvíz-tó mellékén épült Szent-Kereszt vagy Keresztur faluval. Némi bizonyosság van abban is, hogy a Tolna vármegye északi szélén nem messze fekvő *földvári apátság* birtoka szintén van itt említve és hogy az egyik koloni udvarnok-család *Bikács* faluból származott.

Mindent összevéve ki merjük mondani, hogy a tihanyi apátság *Kolon* nevű birtoka Székesfejérvár és Sár-Keresztur közt a Kajtori-tó vidékén terült el. Az 1267. évi pápai bulla említi utóljára Tihany birtokában a «*Colun* nevű Homok-út (*Homuke-vt*) földeket és birtokokat». Aztán valószínűleg eltűnt e birtok, de érdekes, hogy az 1358? évi hamisítvány készítése korában talán még emlékeztek a koloni birtok fekvésére, mert a félszáz visszafoglaltnak mondott falu közt két Bárándot említenek: egyet a tonamegyei birtokok közt s ezt már láttuk, a másikat a fejérmegyei birtokok élén. Ez a *Báránd* pedig bizonyára nem más, mint az, a melynek a helyén ma Sár-Kereszturtól és a Kajtori-tótól északra két Báránd puszta van.

Az 1211. évi határleírásból kitűnik, hogy Keresztúr a Kolon tavától délre szomszédos a tihanyi apátság birtokával.”¹⁴

1956-ban Györfly György új elgondolással állt elő: a birtokot a Dunától keletre, a mai Izsák település területére lokalizálta. Részletes térképet is mellékelte dolgozatához, amelyben mind a két oklevél határobjektumait feltüntette. Lokalizálása háttérben alapvetően két helynév azonossága, illetve hasonlósága áll: ezek a Kolon-tó és Ugron falu.

Ezt írja: „Azonosításom kiindulópontja, hogy a birtoknak nevet adó *Culun aqua* (1055.), illetőleg *Colun* vagy *Colon stagnum* (1221.) azonos a ma is meglévő, nagy területű *Kolon* tóval Izsák és Páhi területén.” Továbbá: „Az 1359-ben szereplő *Vgronbanya*, ill. *Vgronbonia*, mely 1409-ben *Vgron* néven fordul elő, Ágasegyházától északnyugatra feküdt, pontosan azon a vidéken, ahol az 1211-i tihanyi birtokösszeíró levélben Kolon birtok északi szomszédjaként *Hugoron* falut említik. Azt hiszem, nem lehet vitás e birtokok azonossága.”¹⁵

Györfly ugyanezt a lokalizálást adja három évtizeddel később az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza 2. kötetében is, Fejérvármegye „Dunán inneni rész”-ének tárgyalása során. Az önálló *Kolon* címszó alatt idézi mindkét határleírást, s konklúzióképpen ezt mondja: „A két határleírás csekély eltéréssel fedi Izsák falu mai határát [...], de 1055-ben Ny[ugat] felé átnyúlt a fülöpszállási rétségig (*Gunusara*). Mikola és Rodussa faluja a körülhatárolt birtokon életrehívott új telepítvény, míg a Sz. Kereszt-egyház Kolon falu temploma lehet.”¹⁶

Elgondolását Györfly olyannyira biztosnak véli, hogy a kötethez mellékelte „Fejérvármegye a XIV. század elejéig” című térképen feltünteteti a kizárólag csak az 1055. évi határleírásban jelentkező „Alaphely” települést is, valamint szerepelteti „GUNUSARA”-t a Kolon-tónál jóval nagyobb, attól nyugatra fekvő mocsár megnevezéseként.

Egyébként az *Ugron* szócikkben található Györfly új javaslata, amely az 1055. évi határleírás korábban „*uiam baluana*”-ként rekonstruált kifejezését¹⁷ „*V[gr]in baluana*” formában adja meg.¹⁸

A Györfly által adott lokalizálást az 1956 után megjelent publikációkban kivétel nélkül minden kutató a magáévá tette és megkérdőjelezhetetlennek tartotta, így Hoffmann István¹⁹ és Szentgyörgyi Rudolf²⁰ is. Hoffmann István könyvében ezen birtok 1055. évi határleírásához tartozó nemlatin szavak elemzése során szinte minden esetben hivatkozik Györfly lokalizálására, azt abszolút bizonyosnak fogadva el.

1.5. Az 1055. évi birtokadomány lokalizálásának alapelve

A dolgozat további részében megadom az 1055. évi oklevélbeli birtok lokalizálását, teljesen függetlenül az 1211. évi Tihanyi összeírás *Colon*-birtokának határleírásától. Ugyanis az 1055. évi oklevél határleírása önmagában a napnál is világosabb lokalizálást tesz lehetővé.

¹⁴ Erdélyi 1908. 422–425.

¹⁵ Györfly György: *A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Bárczi Géza – Benkő Loránd. Bp. 1956. 407–415. Az idézetek a 409. oldalon.

¹⁶ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Bp. 1963–1998. 2: 433.

¹⁷ Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs 1929. 23.

¹⁸ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Bp. 1963–1998. 2: 442.

¹⁹ Hoffmann 2010. 170.

²⁰ Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása.* PhD-értekezés. Kézirat. Bp. 2010. 6. oldalon 10. lábjegyzet.

Ennek eredménye után válik majd világossá, hogy az 1211. évi oklevélben a *Colon*-birtok határleírása nem más, mint az 1055. évi oklevélrészlet egyes határobjektumainak beékelése egy, az apátság által megszerezni és megtartani kívánt, az eredetitől különböző helyen lévő birtok határleírásába. Ezen „összefésült” leírás célja bizonyosan az volt, hogy egy peres eljárás során az 1055. évi oklevélre hivatkozva az apátság igazolni tudja, hogy az illető birtokot még I. András királytól kapta az alapítás idején.

1.6. A birtok lokalizálásának alapgondolata

A birtok elhelyezkedésének behatárolása nézetem szerint elég könnyű. Kifejezett meglepetésemnek kell hangot adnom amiatt, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók ezt korábban nem vették észre. Ennek okát egyrészt abban a téves hiedelemben látom, hogy a lokalizálásnak az 1211. évi oklevéllel is összhangban kell lennie, másrészt a kutatók gondolkodásának bizonyos rugalmatlanságában.

A birtok elhelyezkedésének behatárolásához mindössze Tolna megye jelenlegi és történeti földrajzának alapszintű ismerete szükséges, valamint némi kombinációs készség. A lokalizálás a birtok határleírásában szereplő három, egymáshoz közeli Tolna megyei település azonosítására épül. Ezek az alábbiak:

- *zakadat* – *Szakadát*: ma is létező település Tolna megyében;
- *serne holma* – *Csernyéd*: elpusztult település Tolna megyében, egykori megyeszékhely, helye jól azonosítható Szakadától 6 km-re északnyugati irányban;
- *cuesti* – *Kölesd*: ma is létező település Tolna megyében, Szakadától 10 km-re délkeleti irányban.

Önmagában ez a három település lényegében „kifeszíti” a birtok körülbelüli helyét Tolna megye térképén. Természetesen a pontos lokalizáláshoz még számos érdekes feladatot kell megoldanunk.

2. A birtok lokalizálásának előkészítése

2.1. Az oklevélrészlet kibetűzésének nehézségeiről

Az alábbiakban a lokalizálási eljárást megalapozó néhány megfigyelésemet ismertetem.

Először a birtokleírás kibetűzésének és átírásának nehézségeivel foglalkozom. E nehézségek két forrásból fakadnak. Az egyik, hogy az oklevél éppen ezen a részen erősen kopott és igen rosszul olvasható. A birtokleírás éppen a két pergamenlappól összevarrt oklevél varrási vonalába esik, itt az írás különösen elhalványult, továbbá keresztülfut rajta két további varrási vonal is. Végeredményben ez a legnehezebben kibetűzhető birtokleírás. A fentiek miatt az oklevelet megvizsgáló Szentgyörgyi Rudolf az ötsoros szöveghez 16 paleográfiai megjegyzést csatolt lábjegyzet formájában. Az átírást a lábjegyzetekkel együtt közlöm.

Az egyes sorok sorszámait íves zárójelben belül a sor elején állnak. Az átírásban Szentgyörgyi az alábbi jelöléseket alkalmazta: félkövér kurzív szedéssel a magyar helynévi szórványnak tekintett szavakat emeli ki; íves zárójelben állnak a pergamenen eszközölt varrás miatt még

részlegesen sem látható betűk; szögletes zárójelben álló karakter kiegészítésre utal, ezek az átíró konjektúrái, illetve rekonstrukciói.²¹

(38) ...⁵⁸ *cum*⁵⁹ *his* *que* *prono(ta)vimus*⁶⁰ *est locus ad pascua equorum qui hab& inicium ad u[g]rin*⁶¹ *baluana* in parte orientali •

(39) *exinde* ad⁶² *aiu* • *post* *hec* ad *eleui humuc* • (i)nde ad *harmu ferteu* • *postea* ad *ruuoz licu*⁶³ • *indeque* ad⁶⁴ *[h]armu hig* • *inde* ad *iohtucou*⁶⁵ • *post* *hec*

(40) ad *babu*⁶⁶ *humca* • *inde* *uero* ad⁶⁷ *oluphelr[e]a*⁶⁸ • *postea* ad *cuesti*⁶⁹ *inde per* medium aque *que* *uocatur* *culun* ex qua ad *fekete kumuc* • *hinc*

(41) ⁷⁰ *enim* ad *fuegnes humuc* • *postea* ad *cues humuc* • *post* *hec* ad *gunusara* *hinc*⁷¹ *usque*⁷² ad *zakadat*⁷³ • *ac* *deinde* ad *serne holma* • *post* *hec* ad *aruk*

(42) *que* *ducitur usque* ad *baluuan* • *Hęc* *loca quicquid* in se in *fructetis* • in *arundinetis* • in *pratis continent*⁷⁴ • *huic domui dei adpendent* •

⁵⁸ Késői kéz — talán a tagolást jelzendő — halvány Y alakú jelet szűrt be.

⁵⁹ Feltehetően új mondategység kezdete (vö. 22, 31, 43. sorok).

⁶⁰ Helyesen: „prenotavimus”. A *v* nehezen kivehető, a jelzett betűk nem olvashatók.

⁶¹ A repedés miatt a szó egy részlete nem olvasható. GYÖRFFY GYÖRGY (1992) konjektúrája: *u[gr]in*. Korábban: „ad *u[ia]m*”. A sokszoros nagyításon halványan az *r* betű is kivehető.

⁶² A sor első két szava a dörzsölődés miatt halványan látszik.

⁶³ E szótól a sor végéig az oklevél gyűrődött.

⁶⁴ A repedés miatt mindkét betűből csak részletek vehetők ki.

⁶⁵ Az eredeti méretű és kicsinyített faksimiléken látszólag jól olvasható. A többszörös nagyításon azonban kivehető a *c* kissé ferde keresztvonala, mely így akár *t*-nek is olvasható lenne, a rá következő *o* pedig elkenődött festékfoltként látszik, amit részint repedés vág szét.

⁶⁶ Az első két szó a dörzsölődés miatt halványan látszik.

⁶⁷ A *d* lába nem látszik.

⁶⁸ A varrás kb. egy betűnyi helyet takar, így a szakadás és gyűrődés ellenére is ott lehetett az *e*. A környező betűk kisebb részletei nem látszanak.

⁶⁹ A szó végén az *i* lába nem látható.

⁷⁰ A két hártya összeillesztése miatt egy sornyi hely kimarad.

⁷¹ A *h* utáni betűk a gyűrődés miatt nehezen olvashatók, a *c* alig kivehető.

⁷² Az *u* keresztvonala a gyűrődés miatt nem látszik.

⁷³ A *d* lába a törésre esik.

⁷⁴ Az első *n* második lába nem látszik a varrás miatt.

Megjegyzem, hogy bizonyos esetekben az átírás már a szöveg természetes redundanciáját is figyelembe vette. Egy példa: a 40. sorbeli „ad *oluphelr[e]a*” esetében a latin prepozíció helyén csupán egy *ao* betűpár látszik, ezt Szentgyörgyi 67. jegyzete ekképpen jelzi „A *d* lába nem látszik”. Természetesen a határleírás logikájából kétségtelen, hogy itt az *ad* prepozíciónak kell állnia.

²¹ Szentgyörgyi 2010a. 27.

Az *ad* után álló helynévből viszont valójában csak az első öt betű látszik: *oluph*, utánuk egyetlen betű sem azonosítható biztonsággal. Így nézetem szerint e helynévnek *oluph[...]* alakban kellene szerepelnie az átírásban. A fentiekkel jelezni kívántam, hogy Szentgyörgyi gondos átírása ezen birtok esetében számos bizonytalansággal terhelt.

2.2. Az oklevélrészlet íráshibái magyar közszavak esetében

A szöveg átírásának másfajta nehézségeit képezik a szkriptor által elkövetett hibák. Van egy-két olyan magyar közszó, amely többször is előfordul ebben a részletben, de nem azonos alakúak, így ezek segítségével rámutathatunk néhány másolói hibára.

A *homok* ötször fordul elő a határleírásban, négyszer jelzős szerkezetben jelzett főnévként, egyszer birtokos szerkezetben, *-a* egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátva. A kifejezések az átírás szerint a következők: *eleuui humuk; babu humca; fekete kumuc; fuegnes humuc; cues humuc*.

– A szókezdő betű négy esetben *h*, egy esetben *k*. Ez utóbbinál (*felete kumuc*) úgy látom, hogy az oklevél szövegének 18. századi újraírása-megerősítése során²² a megerősítést végző személy a *h* betűnek csak a jobb szarát és az utána álló *u* betű baloldalát erősítette meg, a *h* esetében kissé remegő kézzel, s ez okozza e betű *k*-szerű alakját. A *k*-nak látszó betű mögött eredetileg tehát egy *h* lehetett.

– A *homok* szóvégi betűje négy esetben *c*, egy esetben *k*: ebből arra következtetek, hogy az egyetlen szóvégi *k* a szkriptor tévesztésének a következménye.

– A szó második magánhangzója négy esetben *u*, egy esetben hiányzik. Véleményem szerint ennek az *u*-nak a hiánya a szkriptor tévesztésének a következménye. Hoffmann Istvánnal szemben egyáltalán nem gondolom, hogy itt „a két nyílt szótagos tendencia működésének következtében eltűnt” magánhangzóról lenne szó.²³

A *három* szavunk kétszer fordul elő a birtok határleírásában: *harmu ferteu; armu hig*.

– A szövegközlésben Szentgyörgyi *[h]armu hig* formában jelzi az egyáltalán nem látható, szóeleji *h* betű pótlását. Így az *armu* esetében a *h* hiánya a szkriptor hibájából fakadhat.

A rövid részletben így kimutatott három tévesztés alapján kijelenthető, hogy a szkriptor nem dolgozott hibátlanul és további tévesztések e szövegrészben könnyen elképzelhetők.

2.3. Az oklevélrészlet feltehető íráshibái magyar tulajdonnevek esetében

Az 1.6. alfejezetben feltételeztük, hogy a birtok a mai Tolna megye közepén, Szakadát és Kölesd környékén feküdt. Megtapasztalva a birtokleírás hibáit, vizsgáljuk meg a határleírás tulajdonnévnek feltételezhető elemeit abból a szempontból, hogy milyen korrekció mellett azonosíthatók mai vagy egykori településnevekkel. Ezzel döntő fontosságú lépést teszünk a birtok lokalizálása felé.

A településnevek azonosításához egyrészt Tolna megye mai térképét használtam²⁴, másrészt Szakály Ferenc regeszta-gyűjteményét²⁵ (a K. Németh András által kiadott névmutató

²² Lásd erről Szentgyörgyi 2010b. 22

²³ Hoffmann 2010. 190. Megjegyzem, hogy Hoffmann éppen ezen a ponton utal Bárczi Géza művére, de a hivatkozott oldalakon Bárczinál nincs szó „két nyílt szótagos tendenciáról”.

²⁴ Tolna megye horgászvízeinek térképe. 1 : 125 000. Bp. [é. n. ≈ 2008]

²⁵ Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525.* Szekszárd 1998.

pontosítással²⁶). Egy-két esetben a településnevek azonosításához néminemű ötletesség is hasznosnak bizonyul.

Vegyük sorra a határleírásban könnyen azonosítható településneveket! (A ma már olvashatatlan betűk feltehető eredetijét, valamint a hibásnak tartott betűk javított változatát szögletes zárójelbe teszem, a lejegyzés során kihagyott betűket pedig ferde vonalak közé.)

2.3.1. *u[gr]in baluana*

A kifejezés egy birtokos szerkezet, utótagja a *bálvány* közszó az *-a* birtokos személyjellel.

Ami a kifejezés első szavát illeti, az *u[gr]in* szóhoz Szentgyörgyi 61. lábjegyzete ezt közli: „A repedés miatt a szó egy részlete nem olvasható. GYÖRFFY GYÖRGY (1992) konjektúrája: u[gr]in. Korábban: „ad u[ia]m”. A sokszoros nagyításon halványan az *r* betű is kivethető.”

Meggyőződésem szerint mind a két korábbi rekonstrukció téves.

Valójában a fenti kifejezésben birtokosként egy településnév, a Szakadától 2 km-re nyugatra fekvő Diósberény egykori neve áll: az oklevélben eredetileg bizonyosan *berin baluana* volt olvasható. Elfogadva, hogy Szentgyörgyi láthatónak minősítette az *r* betűt is az *in* betűpár előtt, a határobjektum oklevélbeli alakját [*be*]rin *baluana* alakban rekonstruálok. Jelentése ’Berény település határoszlopa’.

2.3.2. *babu humca*

A kifejezés egy birtokos szerkezet, utótagja a *homok* közszó az *-a* birtokos személyjellel.

Ami a kifejezés első szavát illeti, erről így nyilatkozott Bárczi Géza: „Az első szó eredete, jelentése ismeretlen, s ennél fogva olvasása is nagyon bizonytalan”²⁷ Hoffmann István szerint a „*babu* előtagot ... hely- vagy inkább személynévnek tarthatjuk”, s Hoffmann a személynévi azonosítás felé hajlik.²⁸ Tehát az első szó azonosítása mindmáig megoldatlan maradt.

Valójában a fenti kifejezésben birtokosként egy településnév, az elpusztult Barbucs neve áll, amely Szakadát, Udvari és Kölesd vidékén feküdt.²⁹ Az egykori település nevét a mai helytörténeti szakirodalom jellemzően Barbócs alakban adja meg, de Szakály Ferenc regesztagyűjteményében a település neve egy 14. századi oklevélben (1343) *Barbuch*, két 16. században (1524, 1525) *Barbwch* formában van lejegyezve. Az eddig ismert legkorábbi, átírásban fennmaradt 1315. évi említése is *Barbwch* alakú.³⁰ Így joggal tehetjük fel, hogy a település korábbi neve Barbucs volt.

Feltevésem szerint a szkriptor a településnévben két betűt kihagyott. A határobjektum oklevélbeli alakját *ba/r/bu/s/ hum/u/ca* alakban rekonstruálok. Jelentése ’Barbucs település homokos területe’.

2.3.3. *gunusara*

A kifejezés egy birtokos szerkezet, utótagja a *sár* közszó az *-a* birtokos személyjellel.

²⁶ K. Németh András: *Javított helynévmutató és néhány lokalizálási megjegyzés Szakály Ferenc: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt című könyvéhez*. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 22(2000). 143–154.

²⁷ Bárczi 1951. 53. Nr. 63.

²⁸ Hoffmann 2010. 193.

²⁹ Csánki 3: 416.

³⁰ *Anjou-kori oklevéltár*. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged 1990. 4: 29. Nr. 56.

Így nyilatkozott róla Bárczi Géza: „A szó valószínűleg így tagolható: *gumu sara*, az első szó olvasása, eredete, jelentése teljesen ismeretlen”.³¹ Hoffmann István konklúziója: „a *gumu* szintén hely- vagy személynévnek tartható, ... de a minden tekintetben megnyugtató magyarázatot az említett nehézségek egyelőre nem teszik lehetővé.”³² Tehát az első szó azonosítása mindmáig megoldatlan maradt.

Valójában a fenti kifejezésben birtokosként egy településnév, a Szakadáttól 2 km-re észak-északkeletre fekvő Gyöng neve áll. Az eddig ismert legkorábbi említése egy eredetiben fennmaradt 1313. évi oklevélből való, a helynév itt *Gyunk* alakban jelentkezik.³³ Megjegyzem, hogy az 1055. évi tihanyi oklevél a *gy* hangot a *g* betűvel jelöli, például *gisnav, fizeg, nogu, sumig*.

A településnévben bizonyosan másolási hiba van: a *k* hang jele helyett *u* áll a szó végén; továbbá a birtokos kifejezés két szavát szóköz nélkül jegyezte le a szkriptor. A határobjektum nevét *gun[c] sara* alakban rekonstruálok. A kifejezés jelentését majd a határobjektum lokalizálása során adom meg.

2.3.4. *serne holma*

A kifejezés egy birtokos szerkezet, utótagja a *halom* közszo az *-a* birtokos személyjellel.

Ami a kifejezés első szavát illeti, Bárczi Géza a *Zeryebakanya* helynévtől a *Szernye* vízforráson és a szláv *šerna* 'őz' szón át egészen a *szérnye* 'szélárnyék'-ig eljutva igen különböző *szernye* hangalakú felvetéseket sorol fel, de mindezekről csak annyit állít, hogy talán azonosíthatók vagy kapcsolatba hozhatók az oklevélbeli szóval.³⁴ Hoffmann István, miután áttekintette és értékelte Bárczi és az utána következők nézeteit, nyitva hagyja az előtag olvasatának, szemantikai tartalmának és etimológiájának kérdését.³⁵ Tehát az első szó azonosítása mindmáig megoldatlan maradt.

Valójában a fenti kifejezésben birtokosként egy településnév, a Szakadáttól 6 km-re északnyugatra fekvő középkori tolnai megyeszékhely, Csernel egykori neve áll. Az egykori település a mai földrajzi nevek alapján lokalizálható. Nevét a helytörténeti irodalom Csernyéd alakban említi. Későbbre halasztva a részletes elemzést, itt csak megemlítem, hogy Szakály Ferenc regeszta-gyűjteményében az 1399 és az 1493 közötti 84 adatból 69 esetben a település névalakja *Chernel*. Így joggal tehetjük fel, hogy a település legkorábbi neve Csernel volt.

Ezért a településnévben másolási hibát tételezek fel: a szkriptor lehagyta a név végén álló *l* betűt. Itt csupán tényszerűen megállapítom, hogy a névben a *cs* hangot az *s* betűvel jelölték. A határobjektum megnevezését *serne// holma* alakban rekonstruálok. Jelentése 'a Csernel településhez tartozó magaslat'.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az utóbbi három birtokos szerkezet hat szavában négy betűhiányt, egy szóközhányt és egy betűtévesztést kellett feltételezzünk. Mindez a 2.2. pont következtetését is figyelembe véve részben a másoló lankadó figyelmére, részben a birtokleírás piszkoszatában a helynevek rossz olvashatóságára utalhat.

³¹ Bárczi 1951. 56–57. Nr. 70.

³² Hoffmann 2010. 183.

³³ *Anjou-kori oklevéltár*. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged 1990. 3: 236. Nr. 525.

³⁴ Bárczi 1951. 57–58.

³⁵ Hoffmann 2010. 187–189.

2.4. A birtok határobjektumai és a lokalizálási eljárás menete

A birtokleírás határobjektumai a fenti korrekcióknak megfelelően az alábbiak:

1. *[be]rin baluana*, 2. *aiu*, 3. *eleui humu[c]*, 4. *harmu ferteu*, 5. *ruuož licu*, 6. */h/armu hig*, 7. *iohtucou*, 8. *ba/r/bu/s/ hum/u/ca*, 9. *oluph[...]*, 10. *cuesti*, 11. *culun*, 12. *fekete [h]umuc*, 13. *fuegnes humuc*, 14. *cues humuc*, 15. *gun[c] sara*, 16. *zakadat*, 17. *serne/l/ holma*, 18. *aruk*, 19. *baluuan* = *[be]rin baluana*.

A fenti határobjektumok értelmezését és helyük meghatározását négy fő lépésben végzem el.

1. lépés: A Bevezetés 1.6. alfejezetében említett felismerés alapján – a 2.3.4 pontbeli korrekciót is figyelembe véve – három határobjektumot (10. *cuesti*, 16. *zakadat*, 17. *serne/l/ holma*) azonosítottam ma is létező, vagy ismert helyen fekvő egykori Tolna megyei településsel.

2. lépés: A 2.3. alfejezetben három további határobjektum megnevezésében mutattam ki egykori vagy mai település nevét (1. *[be]rin baluana*, 8. *ba/r/bu/s/ hum/u/ca*, 15. *gun[c] sara*).

3. lépés: A *mortis* birtok lokalizálásakor követett módszerhez hasonlóan sorra veszem az egyes határobjektumokat megadó kifejezéseket – kettő kivételével. Kiindulási pontként azonban nem a birtok határleírásának kezdőpontját, Berény település határkövét veszem, hanem Csernel település kiemelkedő magaslatát, amely a földrajzi viszonyok alapján könnyebben azonosítható. A *mortis* birtok esetében a határleírás eleve egy kiemelkedő geográfiai pontot választott kiindulásként, így ott a kiindulási pont megváltoztatására nem volt szükség. Az alfejezetek számozásához megtartottam a határobjektumnak az eredeti határleírás szerinti sorszámát, így a határobjektumok sora a 17. sorszámmal indul, majd következik a 18. és ezután kerülnek sorra egymás után az első, a második stb., egészen a 16. sorszámig.

A határobjektumok nevét – a *mortis* birtok esetében alkalmazott eljárástól eltérően – nem az oklevél átírásában és így Szentgyörgyi Rudolf fordításában szereplő alakban adom meg, hanem a 2.2. és 2.3. alfejezetekben megadott korrigált, az egykori településnév alapján rekonstruált alakban.

Az egyes határobjektumok elemzésénél az alábbiak szerint járok el:

A) Megadom a határobjektum megnevezésének értelmezését, lehetőleg mind az eredetit szorosan követő, mind pedig a jelentést pontosabban megadó alakban is. Közlöm, hogy az illető határobjektum pontszerű avagy vonalszerű-e.

B) Ismertetem azokat az észrevételeimet, amelyek elősegítik a határobjektum lokalizációját. Ezek egyrészt a határobjektum megnevezéséből, másrészt a terület térképének, a Google-Föld programnak, valamint a Tolna megye földrajzi nevei c. kötet adatainak a tanulmányozásából fakadtak.

C) Pontszerűnek tekinthető határobjektum esetében megadom az illető határpont általam javasolt lokalizációját, lehetőség szerint azonosítva a Tolna megye földrajzi nevei c. kötetben szereplő adattal.

Amennyiben a határobjektum valójában nem tekinthető pontszerűnek, hanem síkbeli kiterjedéssel rendelkező területet határoz meg, ebben az esetben is nyilván kijelöltek (legalább) egy természetes vagy mesterséges határpontot e területen, így ilyen esetben is úgy tekintem, hogy a határobjektum a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

Vonalszerű határobjektum esetében lehetőség szerint azonosítom az illető határszakaszt egy, a térképen vagy a Google-Föld programon megjelölt úttal vagy vízfolyás-szakasszal.

D) Pontszerű határobjektum esetén megadom az általam javasolt lokalizáció tengerszint feletti magasságát, valamint földrajzi koordinátáit: az északi szélesség és a keleti hosszúság adatát a Google-Föld program jelzése alapján. Vonalszerű határobjektum esetén a kezdőpontján kívül több közbenső pont adatait is megadom. Megadom továbbá a határpont távolságát az előző határponttól.

E) A határobjektum megnevezésével kapcsolatos nyelvészeti, nyelvtörténeti megállapításaimat közlöm.

A fentiekben ismertetett 3. lépés végrehajtása lesz a tárgya a 3. fejezetnek: az itt tárgyalt 16 határobjektum a teljes birtoktest pontos lokalizálást megadja.

4. lépés. Két, különösen rejtélyes megnevezésű határobjektum tárgyalását egy-egy külön fejezetben ismertetem, az 5. fejezetben a 9. sorszámú *oluph[...]*, a 6. fejezetben pedig a 7. sorszámú *iohtucou* határobjektumot tárgyalom.

3. A lólegelő melletti birtok határobjektumai és azok lokalizálása

3.17. *serne// holma*

A) Jelentése: 'Csernel halma', azaz 'a Csernel településhez tartozó magaslat'. Egy pontszerű határobjektumot ad meg a határleírás.

B) A Tolna megye földrajzi nevei c. kötet névmutatója szerint az egykori Csernyéd (Csernéd) településre utaló adatok Hőgyész (TMFN. 58/44, /46, /50, /59, /60), valamint Diósberény (TMFN. 25/39, /42, /46, /52, /54, /72) területén jelentkeznek. Közülük különösen figyelemre méltók a Hőgyészhez tartozó TMFN. 58/46: *Öreg-Csernyéd : A[ll]só-Csernyéd*, (132 m tengerszint feletti magasság), illetve a TMFN. 58/44: *Csernyéd, Csernyédpuszta* (111 m tengerszint feletti magasság) adatok, melyek megadják az ősbibb, illetve a későbbi település helyét. Ez utóbbtól nem túl messze, Hőgyész és Diósberény határvonalának túloldalán van jelölve a Diósberényhez tartozó 25/52: *Csernyéd* helynév. E két utóbbi adat valószínűsíthetően ugyanarra a területre vonatkozik.

Figyelemre méltó Hőgyész különös alakja, amely nem módosult a kötet 1981-es megjelenése óta sem. Ugyanis magát a lakott települést a centrumában tartalmazó, nagyjából trapéz alakú területhez az északi oldalán csatlakozik egy Diósberény és Szakály közé beékelődő, több km észak-déli kiterjedésű, de csak mintegy 1 km szélességű terület: ez az egykori Csernyéd. (Hőgyész térképe: TMFN. a 288 és 289 oldalak között)

A fentiekben említett hőgyészi és diósberényi pontoktól délre a két település határán húzódó jelentősebb dombvonulat helyezkedik el, melynek gerincvonala mintegy 2 km hosszúságban csak minimálisan változik, 236 m és 241 m tengerszint feletti magasság között halad.

C) Figyelembe véve az előző határpont helyét, amely Szakadát egykori centruma, valamint a határvonalnak Szakadáthoz vezető kelet-nyugati irányú menetét, a *serne// holma* megnevezésű határobjektumot a dombvonulat legmagasabban fekvő pontjával azonosítom. Ennek közvetlen közelében van a TMFN. Diósberény 25/65: Kilátó.

D) Tengerszint feletti magassága 241 m. Koordinátái: 46°32'09"N – 18°24'51"E.

E1) *Csernel-Cserned jelentősége a középkorban*

Ami a település egykori jelentőségét illeti, ezt az alábbi adatokkal szemléltethetem.

Szakály Ferenc gyűjteményes kötete³⁶ 216 Tolna megyei vonatkozású oklevél regesztáját közli az 1314 és 1525 közötti időszakból. Ebből 52 darab Tolna megye hatóságához intézett megkeresés, 164 pedig Tolna megye hatósága által kibocsátott oklevél. A 164 oklevélből 9 esetében nincs keltezési hely.

A keltezési hellyel rendelkező 155 oklevélből 120 esetben a keltezés helye Csernel, illetve Cserned, ezek az oklevelek 1399–1525 közöttiek. (Az utóbbi kelet hely esetén Szakály Ferenc a „Csernyéd” névalakot használja, pedig még Lipszky-térképe is az *n*-es *Csernéd* alakot említi a 19. század elején!³⁷) Ezek az adatok meggyőzően mutatják, hogy a település az egész 15. század folyamán és a 16. század első negyedében is a Tolna megyei hatóság székhelye volt.

E2) *Csernel-Cserned* neve a középkorban

Ami a település egykori névváltozatait illeti, ezt az alábbi adatokkal mutatom be. A fent említett 120 oklevélben a kibocsátási kelet hely névalakja a következő:

– Az 1399 és 1493 közötti 84 oklevélből 69 esetben a település névalakja *Chernel*.

Egyéb írásváltozatok: 1400–1415 között: *Cernel* 8 esetben; 1409: *Chenel* 1 esetben; 1410–1411 között: *Chernyl* 2 esetben; 1432: *Cherned* 2 esetben; 1435: *Cherned* 1 esetben; 1456: *Cherned* 1 esetben.

– Az 1494 és 1525 közötti 36 oklevélből 33 esetben a település névalakja *Cherned*.

Egyéb írásváltozat: 1516–1518: *Chernewd* 3 esetben.

Így kijelenthető, hogy a település neve 1493/1494-ben változott *Csernel*-ről *Cserned*-re; a 16. század második évtizedében jelentkezik a *Csernőd* névalak.

E3) A *cs* hang jelölése az 1055. évi tihanyi oklevélben

Bárcki Géza a *cs* hang oklevélbeli előfordulásáról ezt írja: „Csupán két szavunkban látszik biztosnak, az olasz (?) *Fancel* [...] és az ismeretlen eredetű *Celu* [...] személynévben. Lehetséges azonban, hogy az *s* alatt az *-s* képzőre felhozott példák egyike-másika még *cs*-vel olvasható, az *s* ugyanis váltakozott a *cs*-vel [...], s a XI. századi helyesírás a *cs*-s ejtést is megengedi”³⁸. Hasonlóképpen, az *s* betűt tartalmazó szavak felsorolásakor is megjegyzi, hogy „ezeknek egy részében még a *cs* ejtés sincsen kizárva.”³⁹ Bárcki nem közli, hogy mely *s*-sel írt szavakban tartja elképzelhetőnek a *cs* ejtését. Nem találtam nyomát, hogy későbbi kutatók, akár Zelliger Erzsébet, akár Hoffmann István az oklevél bármely *s*-sel írt magyar szava esetében egy *cs*-s ejtési változatot lehetőségként megemlítettek volna. A későbbi okleveles adatok alapján viszont bizonyossággal állíthatom, hogy a *serne*[*l*] esetében a szóeleji *s* biztosan a *cs* hangot jelöli.

Ami a *Fancel* és a *Celu* személyneveket illeti, amennyiben ezeket (vagy egyiküket) valóban *cs*-vel ejtették, akkor sem állíthatjuk, hogy a *c* betű a magyar *cs* hang „jelölését” szolgálná, hiszen egy latinbetűs írással rendelkező idegen nyelvi környezetből származó személynév esetén annak hangalakja követi az idegen nyelvi kiejtést, az írott alakja pedig az idegen nyelvi írásbeli formát; vagyis lényegében egy idegen nyelvi szónak tekintendő.

³⁶ Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525.* Szekszárd 1998.

³⁷ Lipszky, Joannes: *Mappa generalis regni Hungariae.* Pesthina 1806.

³⁸ Bárcki 1951. 115. Nr. 53. cs. alatt

³⁹ Bárcki 1951. 115. Nr. 52. s. alatt

3.18. *post hec ad aruk que ducitur usque ad baluuan*

A) A kifejezés jelentése: ezek után ahhoz az árokhoz, mely egészen a határköig vezet.⁴⁰ A határvonal leírása itt valójában két vonalszerű szakaszra utal: az árokig tartó szakaszra és magára az árok vonalára.

B–C) A kifejezésben szereplő *baluuan* bizonyára azonos a határleírás kiindulópontját képező *[be]rin baluuan*-val, tehát maga is határpont. Noha a fenti megfogalmazás nem közli explicite, hogy miután a birtok határvonala elért a bálványhoz vezető árokhoz, akkor ennek mentén halad-e tovább, de magának a határkönek határpont jellege ezt teljesen bizonyossá teszi.

A határvonal a 241 m magasságú előző határponttól a gerinc vonalán dél-délkelet felé haladva előbb egy 236 m magasságú nyeregponthoz ér, majd tovább a gerinc mentén eléri a 240 m-es magasságot. Ez a pont az előző határponttól légvonalban mintegy 1080 m-re van.

A határvonal ezutáni szakasza azonosításának előfeltétele, hogy meghatározzuk Berény település egykori határkövének feltehető helyét. Tekintettel az utak korábban megfigyelt, sok évszázadon keresztül fennálló stabilitására,⁴¹ feltételezem, hogy Hőgyész központját Diósberény központjával összekötő 6315. számú út azonos nyomvonalat követ, mint ezer évvel ezelőtt.

Másrészt tekintettel a települések egyes határvonalainak korábban megfigyelt több évszázadon keresztül átívelő stabilitására,⁴² azt is feltételezem, hogy a Hőgyész és Diósberény közötti mai határvonal jó közelítéssel követi az ezer évvel ezelőtti határvonalat, amely egyébként éppen a vizsgálatunk tárgyát képező birtok nyugati határa. Mindezekre tekintettel meggyőződésem szerint az egykori berényi határkö olyan helyen állhatott, amely egyfelől a 6315-ös út vonalába esik, másrészt a Hőgyész és Diósberény közötti határvonalon is rajta van. Mivel ez a határvonal ma egy kb. 250 m hosszú szakaszon éppen ezen a közúton halad, így lehetőségként ennek a viszonylag rövid szakasznak a kezdőpontja (221 m tengerszint feletti magasság), illetve végpontja (227 m tengerszint feletti magasság) jön komolyan számításba.

Amennyiben az első pontot választom, akkor a domb gerincén haladva végig a mai Hőgyész-Diósberény határvonalat követve azonosíthatnám az oklevélben megadott határt, amelynek a 6315. számú út előtti része kissé meredek: mintegy 7 m-t ereszkedik egy 70 m-es szakaszon, elérve a 221 m-es magasságot. Innen az északnyugat–délkelet irányban haladó közutat követné a határvonal a 227 m magasságú pontig, ahogyan azt a jelenlegi határvonal is teszi, majd követve a mai határvonal menetét e pontnál mintegy 45 fokos szögben megtörne és dél-délkeleti irányba fordulna. Ezen változat esetében az 1055. évi határvonal teljesen azonos lenne a települések közötti mai határvonallal egy igen jelentős hosszúságú szakaszon.

Ezzel szemben egy ettől kissé eltérő megoldás felé hajlok. Ebbeli véleményem kialakításában szerepe volt a határleírás „*aruk que ducitur usque ad baluuan*” kifejezésének, valamint a határkö után említett „*exinde ad aiu*” részletnek is, amelyben a ’völgyút’ jelentésű *áj* szavunk szerepel. A terület topográfáját tanulmányozva azt az elgondolást preferálom, miszerint az 1055. évi határvonal a gerinc 240 m magasságban lévő pontja után nem a gerinc ívét követte, hanem nyílegyenesen haladt tovább egy ma is létező gyalogút mentén, s ez lehetett az egykori árok. Ez az egyenes gyalogút éppen ott éri el a 6315-ös számú közutat, ahol

⁴⁰ Lásd Szentgyörgyi 2010c. 36.

⁴¹ Holler 2010. 73.

⁴² Holler 2010. 71.

a határvonal 45 fokos szögben megtörik. Elgondolásom szerint ezen a ponton állt a határkö 1055-ben. Ez a pont a 240 m magasságú ponttól az egészen egyenes gyalogút mentén 650 m-re van.

D) Az előző határpont utáni jelentősebb pontok ezen a szakaszon:

Kiindulási pont: magasság 241 m; koordinátái: 46°32'09"N – 18°24'51"E.

Magasság 236 m; koordinátái: 46°31'57"N – 18°24'54"E;

Magasság 240 m; koordinátái: 46°31'36"N – 18°25'07"E;

Végpont: magasság 227 m; koordinátái: 46°31'16"N – 18°25'17"E.

3.1. *[be]rin baluana = baluan*

A) Jelentése: 'Berény bálványa', azaz 'Berény település határköve'. Pontszerű határobjektum.

B) Lásd a 3.18. határobjektum B–C) pontjának elemzését.

C) A berényi határkövet pontosan oda lokalizálom, ahol a Hőgyész és Diósberény között ma is érvényes határvonal a Hőgyészről Diósberénybe vezető 6315. számú közútról elfordul déli-délkeleti irányban. Ezt jelöli a TMFN. Hőgyész 58/67: „Berényi út. Diósberényre visz.” adat.

D) Tengerszint feletti magasság 227 m; koordinátái: 46°31'16"N – 18°25'17"E.

Távolsága a 3.17. határponttól 1730 m.

3.2. *aiu*

A) Értelmezése: 'völgyút', egy vonalszerű határobjektum.

B) A völgyút helyének azonosításához figyelembe vettem a Google-Föld alapján megállapítható topográfiai viszonyokat, valamint a TMFN. Hőgyész 58/82: Kukoricavölgy adatot.

C) A határvonal a berényi határköttől először nyugat-északnyugat felé halad Hőgyész irányában a 6315. számú közút mentén mintegy 250 m-t, e pont tengerszint feletti magassága 221 m. E ponttól indul a völgyút a Hőgyész és Diósberény közötti közútra merőlegesen és halad tovább dél-délkeleti irányban; a határvonal mentén a tengerszint feletti magasság egyenletesen csökken; a csökkenés a következő határpontig, mint látni fogjuk, mintegy 90 méter.

D) A völgyúton haladva az egyes tengerszint feletti magassági pontokhoz megadom az illető pont koordinátáját és az előző ponttól mért távolságot:

Magasság 221 m; koordinátái: 46°31'19"N – 18°25'06"E;

Magasság 200 m; koordinátái: 46°31'08"N – 18°25'07"E; az előző ponttól 320 m a távolság;

Magasság 180 m; koordinátái: 46°30'49"N – 18°25'19"E; az előző ponttól 630 m a távolság;

Magasság 160 m; koordinátái: 46°30'29"N – 18°25'34"E; az előző ponttól 700 m a távolság;

Magasság 150 m; koordinátái: 46°30'08"N – 18°25'50"E; az előző ponttól 750 m a távolság.

3.3. *eleui humu[c]*

A) A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, de a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

Korábbi kutatói vélemények a kifejezés jelentéséről:

– 1895. Szamota István értelmezése az *eleuui* szóról: „*Eleuui = eleui*, azaz *elői*.”⁴³ A szóvégi *-i*-ről: „Az *-i* melléknévképző egyszer fordul elő: *eleuui* eleui : azaz *elői*.”⁴⁴ Szamota István amiatt nem vette figyelembe az *i* melléknévképző jelentkezését a *mortis* birtok leírásának *eri* szavában, mivel nem tudhatta, hogy a *sar feu* és az *eri itu* két független határpont.⁴⁵

– 1951. Bárczi Géza az általa valószínűbbnek tartott magyarázatában ezt mondja: „az *eleuui* (~ *eleve*) eredetileg határozó, s ebből vált melléknévvé”. Azzal a lehetőséggel kapcsolatban, hogy „az *eleuui -i*-je szóvégi sorvadó [...] magánhangzó volna”, rámutat arra, hogy „erre azonban *v* után egyetlen biztos példánk sincsen”. Bárczi szerint a jelentése: ’előhomok, elülső homok’.⁴⁶

– 1967. A TESz. az *elő* címszó alatt melléknévként, ’<helyileg> elől lévő, elülső’ jelentéssel közli.⁴⁷

– 2010. Hoffmann István is jelzői szerepben lévőnek mondja az *eleuui*-t.⁴⁸ Jelentését illetően az alábbi lehetőségeket veszi számba:

- a) a bővítményrészben jelölt hely előtt fekvő terület;
- b) a bővítményrészben jelölt hely elülső része (egyfajta egész-rész viszonyt kifejezve);
- c) az alaprészben kifejezett helyek közül az első, a legközelebbi.

A Györfly-féle téves lokalizálás terepviszonyai alapján a c) jelentést gyanítja, ezt azonban szokásához híven igen óvatos megfogalmazással teszi.⁴⁹

B–C) TMFN.-ben található az alábbi adat: Hőgyész 58/114: Homok-hegy; Pesty Frigyesnél: Sandberg, a kataszteri térképen: Homok-hegy : Sandberg.

A Homok-hegy legmagasabb pontjának tengerszint feletti magassága 183 m. E pont koordinátái: 46°29’40”N – 18°25’57”E.

Az eddig azonosított határvonal egyenes vonalú meghosszabbítása e Homok-hegy mellett, attól északnyugatra fut. Feltételezésem szerint az *eleuui humu[c]* jelentése ’a Homok-hegy lába, kezdete’. Így a határpont ott lehet, ahol az eddigi határvonalat meghosszabbítva eljutunk addig a pontig, ahol a természetes topográfiaát követve a határvonal megtörik, és közel derékszögben délkelet felé fordul.

D) Tengerszint feletti magassága 130 m; koordinátái: 46°29’32”N – 18°26’26”E.

E pontnak a 3.2. határobjektum leírásának D) pontjában szereplő 150 m magasságú ponttól mért távolsága 1340 m.

E) A kifejezés jelentése a fenti lokalizálás alapján ’a Homok-hegy eleje’, azaz ’a Homok-hegy lába, kezdete’. A Hoffmann István által felsorolt három lehetőség közül tehát a b) érvényes.

3.4. *harmu ferteu*

A) Jelentése: ’három mocsaras tó’. A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

⁴³ Szamota 1895. 133.

⁴⁴ Szamota 1895. 151.

⁴⁵ Lásd részletesebben Holler 2011. 81.

⁴⁶ Bárczi 1951. 50, 185.

⁴⁷ TESz. 1: 752.

⁴⁸ Hoffmann 2010. 191.

⁴⁹ Hoffmann 2010. 193.

B) Figyelembe vettem a TMFN. Hőgyész 58/137: Halastavak adatát. Ennek tengerszint feletti magassága 132 m; koordinátái: $46^{\circ}28'36''\text{N} - 18^{\circ}25'50''\text{E}$.

C) A határpontot a Donát patak és a 65-ös főút kereszteződéséhez lokalizálom, a patakon átvezető híd közepére.

D) Tengerszint feletti magassága 131 m; koordinátái: $46^{\circ}29'03''\text{N} - 18^{\circ}26'13''\text{E}$.

A 3.3. határponttól mért távolsága légvonalban 940 m.

3.5. ruuoz licu

A) Jelentése: 'rókalyuk'. Pontszerű határobjektum.

B–C) Figyelembe vettem a TMFN. Hőgyész 58/141: Malom-hegy, 58/142: Malom-hegyi-erdő adatokat. A rókalyukat a Malom-hegy területére lokalizálom.

D) Tengerszint feletti magassága 185 m; koordinátái: $46^{\circ}29'14''\text{N} - 18^{\circ}26'46''\text{E}$.

A 3.4. határponttól mért távolsága 760 m.

3.6. /h/armu hig

A) Jelentése: 'három hegy'. A három hegy legmagasabb pontjai önálló határpontok is lehetnének, de a határleírás összevontan szerepelteti őket.

B) A birtok lehetséges határvonalában fekszik három hegy Kalaznó település területén: az Előhegy, a Középhegy és a Templomhegy; ezek természetes jelöltek a /h/armu hig szerepére.

Egyenként adom meg a TMFN.-beli adatukat és a koordinátáikat.

3.6.1. első hegy

C) TMFN. Kalaznó 57/72: Előhegy.

D) A csúcspont tengerszint feletti magassága 200 m; koordinátái: $46^{\circ}29'31''\text{N} - 18^{\circ}27'48''\text{E}$.

Az előző 3.5. határponttól 1410 m távolságra van.

3.6.2. második hegy

C) TMFN. Kalaznó 57/73: Középhegy.

D) A csúcspont tengerszint feletti magassága 206 m; koordinátái: $46^{\circ}29'35''\text{N} - 18^{\circ}28'35''\text{E}$.

Az előző 3.6.1. határponttól 1020 m távolságra van.

3.6.3. harmadik hegy

C) TMFN. Kalaznó 57/82: Templomhegy.

D) A csúcspont tengerszint feletti magassága 195 m; koordinátái $46^{\circ}29'48''\text{N} - 18^{\circ}29'44''\text{E}$.

Az előző 3.6.2. határponttól 1520 m távolságra van.

3.7. iohtucou

Lásd a 6. fejezetet.

3.8. *ba/r/bu/s/ hum/u/ca*

A) Jelentése: 'Barbucs homokja', azaz 'Barbucs település homokos területe'. A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

B) Amint a 2.3.2. pontban közöltem, már Csánki Dezső megállapítása szerint Szakadát, Udvari és Kölesd vidékén feküdt az egykori település. K. Németh András hivatkozik Engel Pál lokalizálására, amely a 2001-ben megjelent CD-ROM adatbázisban található. E szerint a települést „Engel Pál a Varsádtól délre fekvő Kisvarsád-dűlőbe helyezte.”⁵⁰ Engel lokalizálására tekintettel figyelembe vettem a TMFN. Varsád 28/126: Kis-Varsád adatot, amely konzisztens a határ vonalával.

C) TMFN. Varsád 28/126: Kis-Varsád.

D) Tengersizint feletti magassága 147 m; koordinátái: 46°30'08"N – 18°31'56"E.

Távolsága a 3.6.3. határponttól 2880 m.

E) A Barbucs helynév nem jelölt szóvégi *cs* hangját a Csernel név *serne/l/* lejegyzésére tekintettel */s/* alakban jelölöm.

3.9. *oluph[...]*

Lásd az 5. fejezetet.

3.10. *cuesti*

A) Jelentése: 'cuesti (Kövesd) település'. Az egykori település centruma képezheti a birtok-leírás határpontját. Pontszerű határobjektum.

B–C) A települést a mai Kölesddel azonosítom. Figyelembe vettem a TMFN. Kölesd „88/15: Öreg utca. A falu legrégebbi része.” adatot. A határpontot ide, az Öreg utca és a kelet-nyugat irányú főutca metszéspontjára lokalizálom.

D) Tengersizint feletti magassága 100 m; koordinátái: 46°30'29"N – 18°35'00"E.

Távolsága a 3.8. határponttól 3980 m.

3.11. *inde per medium aquę quę uocatur culun*

A) Jelentése: innen átmegy annak a víznek a közepén, melyet *culun*-nak neveznek.⁵¹ Egy vonalszerű határobjektumról van szó.

B) Az oklevélrészlet nem mondja meg, hogy a *culun* nevű víz vajon állóvíz vagy folyóvíz-e, s vajon tóról, halastóról, mocsaras területről, illetve folyóról vagy patakról volna-e szó. Önmagában az *aqua* használata egy szerényebb vízfolyásra vagy egy mesterséges csatornára látszik utalni. A *per medium aquę* megfogalmazás folyóvíz esetén csak azt jelentheti, hogy a határvonal a folyómeder középvonalában halad.

⁵⁰ K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. 2. javított, bővített kiadás. Szekszárd 2015. 177. Nr. 306. 2019. lábj.; K. Németh András: *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*. Kézirat. Szekszárd 2015. 24–25. Nr. 33. 387. lábj. A hivatkozott forrás Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Bp. 2001.

⁵¹ Szentgyörgyi 2010c. 35.

Az interneten elérhető Tolna megye 1889. évi kataszteri térképe,⁵² amely sok helyen hiányos, s nem kivétel ez alól Kölesd környéke sem. Összehasonlítva a település mai térképével megállapítottam, hogy ott, ahol ma a Zsámbék utca kezdete van, a „St. Anton” templomnál volt a 19. század végén a Réti-patak vége. A kataszteri térképen követve a Réti-patak folyását, északnyugati irányban eljutunk a „Kövesd Gemeinde” nevű helyre, ahol a pataktól keletre egy „Legelő”-t jelöl a térkép. Továbbhaladva, a pataktól nyugatra találjuk a „Rókalikos” nevű területet, majd egyszer csak véget ér a Réti-patak a „Gyöpre-düllő” előtt. A *culun*-vizet a 19. századi Réti-patakkal azonosítom, a határvonal e patak vonalában haladhatott. Két határpontot veszek fel a Réti-patak két végén: az egyiket a település közepén, a másikat a településen kívül, északnyugati irányban.

3.11.1.

C) A Réti-patak végpontja: St. Anton templom, Kölesd központjában.

D) Tengerszint feletti magassága 100 m; koordinátái: 46°30'38"N – 18°35'10"E.

Távolsága a 3.10. határponttól 340 m.

3.11.2.

C) A Réti-patak kezdete az 1889. évi kataszteri térképen.

D) Tengerszint feletti magassága 138 m; koordinátái: 46°32'06"N – 18°33'48"E.

Távolsága a 3.11.1. ponttól 3230 m.

3.12. *fekete [h]umuc*

A) Jelentése: 'fekete homok'. A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

C) A határpontot az egykori Szabaton déli határára, a mai Gyönk és Kölesd határára lokalizálom. TMFN. Kölesd 88/78: Föső Főjáró [C. Fel Feljáró]; a határ gyönki oldalán van a TMFN. Gyönk 24/169: Kurdi-hegy.

D) Tengerszint feletti magassága 156 m; koordinátái: 46°32'34"N – 18°33'29"E.

Távolsága a 3.11.2. határponttól 950 m.

3.13. *fuegnes humuc*

A) Jelentése: 'fövényes homok', 'vízparti homok'. A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

B) A 'fövényes homok' meghatározás alapján vízközeli helyen volt ez a határpont; feltehetően egy olyan helyen, ahol könnyen át lehetett kelni a Donát-patakon.

C) A Donát patakot átszelve, annak partja homokos terület, a határpontot ide lokalizálom.

TMFN. Gyönk 24/158: „Kis-csárda. A hagyomány szerint régen ezen a területen volt Gyönk. Szántáskor sok téglá kerül felszínre.” Ennek közelében, a feltételezett határponttól néhány tíz méternyire halad a TMFN. Gyönk 24/157: Szabaton ut.

D) Tengerszint feletti magassága 120 m; koordinátái: 46°32'27"N – 18°31'08"E.

⁵² <http://archivportal.arcanum.hu/kataszter/>

Távolsága a 3.12. határponttól 3020 m.

3.14. *cues humuc*

A) Jelentése: 'köves homok'. A határobjektum síkbeli kiterjedéssel rendelkező terület, a határvonal leírásában határpont funkcióval rendelkezik.

B) A 'köves homok' meghatározás alapján a határpont a vízpartnál magasabban fekvő területen lehetett.

C) Figyelembe véve a határvonal várható menetét, ez egy dombhátat keresztez, amelynek gerince 160 m-es tengerszint feletti magasságban fut. Ide lokalizálom a határpontot.

TMFN. Gyönk 24/153: „Bitófa [C. K. Újhegy papi] Valamikor bitófa állt ezen a területen.”

D) Tengerszint feletti magassága 160 m; koordinátái: 46°32'25"N – 18°30'24"E.

Távolsága a 3.13. határponttól 930 m.

3.15. *gun[c] sara*

A–B) A Gyönk településtől déli-délkeleti irányban folyó patak a Donát-patakba torkollik 114 m tengerszint feletti magasságban. Feltételezésem szerint e patak mentén volt a határpont, éspedig az előzőtől a következő határpontig kifeszített egyenesnek és a pataknak a metszéspontjánál.

A határobjektum jelentése: 'Gyönk sáros patakja'. Mivel az altalaj homokos-agyagos, csapadékos időben a sár a patakmeder mindkét oldalán nagyobb területre is kiterjedhetett. Bár maga a patak vonalszerű, de a határobjektum a fenti indoklás alapján pontszerű.

C) A határpontot a TMFN. Gyönk 24/149: „Varsádi ut. ... Varsádra vezető kövesút”-tól néhány méternyire nyugatra folyó patakmederre lokalizálom. A Google-Föld alapján azonosítható patakhöz a TMFN. alábbi adata tartozik: Gyönk 24/161: „Asó-fóras-vőgy”.

D) Tengerszint feletti magassága 121 m; koordinátái: 46°32'23"N – 18°29'41"E.

Távolsága a 3.14. határponttól 920 m.

E1) Az 1055. évi oklevélben két határobjektum nevében bukkan fel a *sár* szó, e két előfordulás jelentését a TESz. különbözőnek tartja: a *mortis* birtokhoz tartozó *sar feu* határpont előtagjához a 'sáros folyóvíz' jelentést adja meg, a jelen *gunusara* esetében, – kérdőjellel – a 'mocsár, vizenyős terület' jelentést.⁵³

Ami a *mortis* birtokhoz tartozó adatot illeti, korábbi tanulmányomban arra a következtetésre jutottam, hogy az ottani *sar feu* 'a Sár nevű mocsaras területen lévő jelentősebb hegycsúcs' jelentéssel bír, tehát maga a *sar* egy mocsaras területet jelent, hasonlóan, mint az Anonymus-geisztában.⁵⁴

A jelen esetben a birtok lokalizálása alapján egy sáros vízfolyásról van szó. Tehát a lokalizálás és elemzés eredményeképpen e két előfordulás szemantikailag éppen ellentétes a TESz. által feltételezettekhez képest. Ez természetesen nem érinti a TESz. azon feltevését, hogy a *sár* szó jelentései közül a 'mocsár, vizenyős terület' és a 'víztől higgá vált föld' lehetnek az eredetiek.

⁵³ TESz. 3: 487–488.

⁵⁴ Holler 2011. 78–81.

E2) Annak indokára, hogy a *k* hang jelét miért *c*-vel rekonstruálom, a 7.5. alfejezetben fogok kitérni.

3.16. *zakadat*

A) Jelentése: 'Szakadát település'. Az egykori település centruma képezheti a birtokleírás határpontját. Pontszerű határobjektum.

B–C) A település legszélesebb utcája a nagyjából kelet-nyugat irányú Fő utca, amely a lakott rész déli határát képezi. Innen indul észak-északnyugati irányban az a földtani törésvonal, amelyről a település a nevét kapta. A völgyben két, nagyjából párhuzamos utca fut, az Iskola utca és a Templom utca. Az Iskola utca kezdete a Fő utcában van. Ide lokalizálom a határpontot.

Ehhez tartozó adatok: TMFN. Szakadát 26/21: „Fő út Széles utca. A falu legszélesebb utcája”; TMFN. Szakadát 26/5: „Iskola utca.”.

D) Tengerszint feletti magassága 134 m, koordinátái: 46°32'17"N – 18°28'26"E.

Távolsága a 3.15. határponttól 1610 m.

Ettől a határponttól 4570 m-re fekszik a következő, 3.17. határpont.

E1) *Szakadát település topográfija és megnevezése*

A Tolna megyei Szakadát település déli végétől (46°32'17"N – 18° 28'26"E) egy 3700 m hosszúságú völgy vezet észak-északnyugat felé, amely az észak-déli iránytól kb. 30 fokkal tér el az északnyugat-délkeleti irányba.

A völgy Szakadát település déli végén 134 m-es tengerszint feletti magasságból indul és eljut 220 m magassáig (46°34'01"N – 18°26'57"E). A völgyet mindkét oldalról, tehát lényegében keleti és nyugati oldalról egy-egy gerinc határolja, amelyek kb. 185 m magasságról indulva, a keleti oldalon 220 m magassáig, a nyugati oldalon 240 m magassáig emelkednek, és kb. 3 km-es hosszúságban mindkét oldalon 40 m-rel magasabbak a völgnél. A két gerinc egymástól mintegy 1000–1300 m távolságban fut, tehát a lejtők mindkét oldalon kb. 40 m-nyit emelkednek 500–650 m távolságon belül. Ez tehát egy közel 4 km hosszú, lényegében egyenes geológiai törésvonal, amely a Föld tágulása során keletkezett.

Kétségtelen, hogy a településnév ennek a geológiai formációnak a pontos megnevezésével, a 'szakadás' jelentésű *szakadát* közszóval azonos. Az 1055. évi *zakadat* és a jelenlegi *Szakadát* nevek teljes azonosságára vonatkozóan lásd a TESz. megállapítását: „A TA. *zakadat* adata *szakadát*-nak olvasandó; képzője az *-át* deverbális névszóképző.”⁵⁵

E2) Szakadát település eddig ismeretes legkorábbi említései egy olyan 1291. évi oklevélben fordultak elő, amelyet egy 1503. évi bírósági eljárás iratai alapján publikált Fejér György.⁵⁶ Itt a település neve *Zakadath*, illetve *Szakadath* alakban jelentkezik.

E3) Hoffmann István mind 2010-ben megjelent könyvében, mind „A Tihanyi alapítólevél *Zakadat* szórványairól” című, Dénes Györgyöt köszöntő 2011. évi dolgozatában érintette a jelen birtok határleírásában szereplő helynév jelentésének kérdését. A köszöntő kötetbeli dolgozat lényegében szövegszerűen azonos a könyv 4.6. és 4.53. fejezeteiben megfogalmazottakkal.

⁵⁵ TESz. 3: 652 *szakad* címszó alatt.

⁵⁶ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. Tom. VII. Vol. V. 495–500. Nr. 320.

Hoffmann az alábbi vélekedésének ad hangot óvatos formában: „Úgy vélem, az alapítólevélben szereplő *zakadat* mindkét előfordulása esetében a szakirodalomban hagyományosan megadott domborzati jelentés mellett legalább ugyanolyan valószínűséggel – ha nem nagyobb eséllyel – jöhet szóba a vízrajzi fogalomként való értelmezése is.”⁵⁷ Majd a jelen birtok vonatkozásában a Györffy-féle téves lokalizálás terepviszonyait próbálja felhasználni e feltevése alátámasztására.

Az általunk megadott lokalizálás és a Tolna-megyei Szakadát topográfiaja egyértelművé teszik, hogy a név jelentése a település különleges domborzati viszonyait tükrözi tökéletes pontossággal.

4. A lokalizált birtok összképe

Az oklevélben 18 határobjektum szerepel, az előző fejezetben vizsgált 16 közül három bizonyult vonalszerűnek és 13 pontszerűnek. Az utat vagy vízfolyást követő vonalszerű objektumok a határvonal több pontjának a meghatározását is lehetővé tették (lásd a 3.2. és a 3.11. alatt). A 'három hegy' jelentésű határobjektum három jól lokalizálható határpontot is megadott. A birtok összképe nagy biztonsággal kirajzolódik, s nem okoz bizonytalanságot, hogy két határobjektummal eddig nem foglalkoztunk.

Nyugati határvonala jól követi – a Balaton és a Velencei-tó által jelzett elsődleges törésvonalra merőleges – az észak-északnyugat felől dél-délkeleti irányba mutató másodlagos törésvonalak irányát. A keleti határvonal ezzel közel párhuzamos, itt egy vízfolyás menetét követi a határ. Figyelemre méltó, hogy az északi határvonal menete milyen közel van a pontos kelet-nyugati irányhoz.

Mindez azt valószínűsíti, hogy az égtájak ismeretében tűzték ki a birtokok határait. Feltehetően térképet és más eszközöket is használtak a határvonal megállapítása során.

A birtok alaprajza közelítőleg egy paralelogrammát határoz meg. A határleírásban a körüljárás iránya felülről nézve az óramutató járásával ellentétes.

Az egyes határvonalak menete az alábbi:

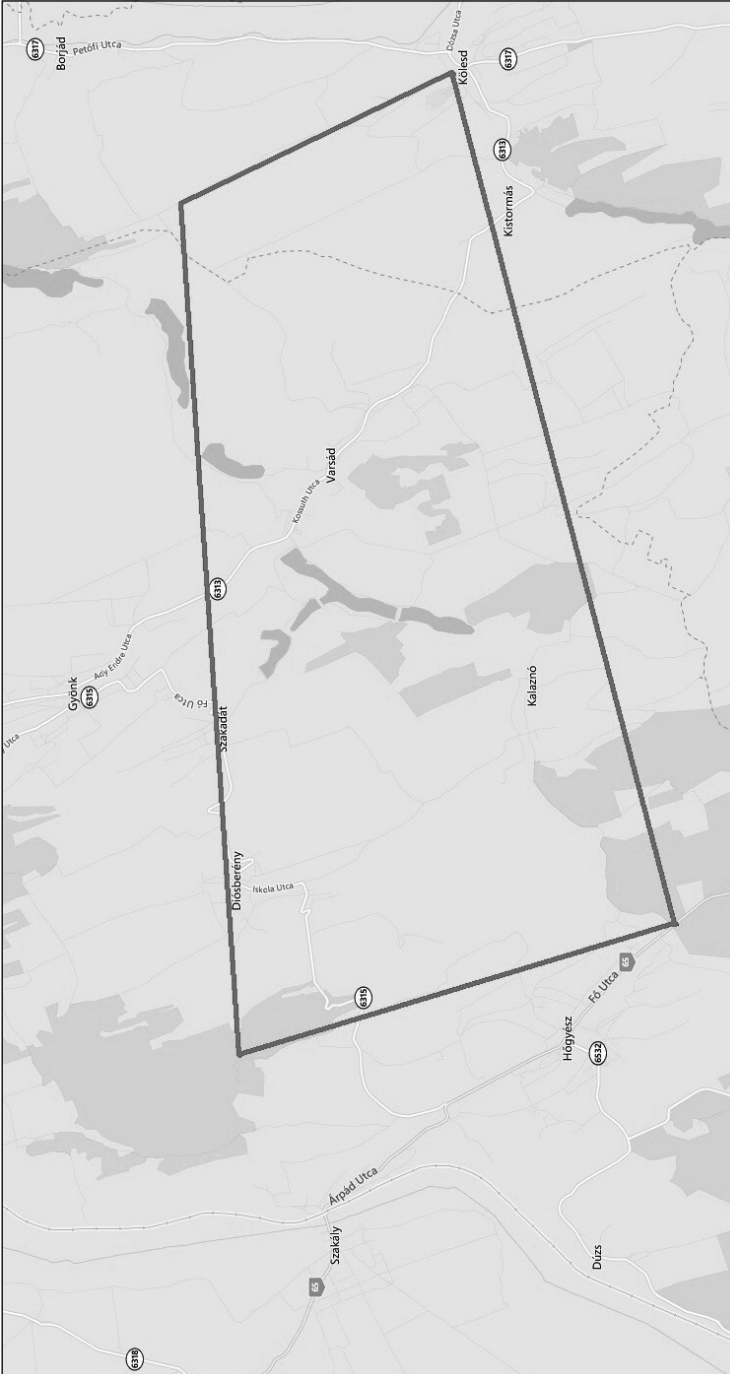
– A nyugati határvonal követi a másodlagos törésvonalak irányát, az észak-déli iránytól 27 fokkal hajlik északnyugat-délkelet felé.

– A déli határvonal kb. 14 fokkal tér el a kelet-nyugati iránytól délnyugat-északkeleti irányban, azaz kb. 103 fokot zár be a nyugati határvonallal.

– A keleti határvonal az észak-déli iránytól 31 fokkal hajlik északnyugat-délkelet felé, azaz 73 fokot zár be a déli határvonallal.

– Az északi határvonal 4 foknál is valamivel kevesebbel tér el a kelet-nyugati iránytól délnyugat-északkeleti irányban, azaz 117 fokot zár be a keleti határvonallal és 67 fokot a nyugati határvonallal.

⁵⁷ Hoffmann 2010. 66; Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél Zakadat szórványairól. = Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére.* Szerk. Bárh M. János – Tóth Álmos. Bp. 2011. 223–226. Az idézet szöveg a 224. oldalon.

Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett „lőlegelő mellett” birtok elhelyezkedése Tolna megye térképén.

A birtok egyes égtájak felé eső határvonalainak befoglaló hosszúsága (50 m-es pontossággal) a következő:

- a nyugati határvonal befoglaló hosszúsága 6000 m;
- a déli a határvonal befoglaló hosszúsága 11800 m;
- a keleti határvonal befoglaló hosszúsága 4200 m;
- az északi határvonal befoglaló hosszúsága 11050 m;

Így a befoglaló négyszög kerülete 33050 m.

A birtok területe kb. 56 km²; legtávolabbi pontja a tihanyi apátságtól légvonalban 70 km-re van.

A birtok elhelyezkedését Tolna megye mai térképén a mellékelt ábra mutatja.

5. Az *oluph[...]* megnevezésű határobjektum

5.1. A határobjektum nevének bizonytalansága

Szentgyörgyi Rudolf átírásában *oluphel[re]a* szerepel, vagyis az *e* betű kivételével a szó többi karakterét olvashatónak jelzi, és ehhez az alábbi lábjegyzetet csatolta: „A varrás kb. egy betűnyi helyet takar, így a szakadás és gyűrődés ellenére is ott lehetett az *e*. A környező betűk kisebb részletei nem látszanak.”⁵⁸ Vagyis Szentgyörgyi csupán az utolsó előtti betűt tekinti hipotetikusnak, noha az előtte és utána állókról azt mondja, hogy ezek „kisebb részletei nem látszanak”.

Amint a 2.1. alfejezet végén már említettem, nézetem szerint a pergamenen a határobjektum megnevezésének csupán az első öt betűje azonosítható. Így mind az *Ó-magyar olvasókönyv*ben közölt *oluphel[rea]*⁵⁹, mind a Szentgyörgyinéél látható *oluphel[re]a* szóvégi öt betűjének átírását bizonytalannak tartom.

Ennek alátámasztására megemlítem, hogy amikor Fejér György 1829-ben először publikálta nyomtatásban az oklevél rendelkező részét, – aki egyébként nagy valószínűséggel személyesen is megvizsgálta az oklevelet –, akkor az ehhez tartozó részletet „inde vero ad Oluphob rea,” alakban közölte; a ritkítás az eredeti közlést követi.⁶⁰ Ezt az alakot használta Mátyás Flórián is, aki 1871-ben publikált *Nyelvtörténeti szótár-kisérletének alap* szócikkében idézte e kifejezést *Oluphobrea* alakban.

A Fejér György-féle átírás végére írt *rea* betűsört két ok motiválhatta. Az egyik, hogy a pergamennek a szöveg irányára merőleges összevarrása után valamennyire látható a szó utolsó betűjének jobb széle, s erről elképzelhető, hogy egy *a*-nak a maradványa. A másik ok a birtokadományok leírásában 11 esetben azonosítható *rea* névutó. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a *rea* névutó elsősorban a *mortis* birtok leírásában jelentkezik, éspedig ott kilencszer, a többi birtok határleírásában csupán pár alkalommal bukkan fel. A jelenleg vizsgált birtok leírásában máshol nem szerepel, így kissé meglepő lenne, ha ebben a birtokleírásban mégis

⁵⁸ Szentgyörgyi 2010b. 27. 68. láb.

⁵⁹ Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs 1929. 23.

⁶⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stvdio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. Tom. I.: 392.

jelentkezne. Nézetem szerint a későbbi átírások valójában nem azonosították, csupán átvették a legkorábbi átírásban feltételezett *rea* végződést.

A Fejér György-féle átírást Erdélyi László 1906-ban megjelent akadémiai székfoglalójában módosította, aki azt „*Oluphel[rea]*” alakban közölte.⁶¹ Ezt az alakot használta az *Ó-magyar olvasókönyv* is. Majd 1992-ben Györffy György ezt módosította „*Oluphelr[e]a*” formában, amivel arra utalt, hogy meglátása szerint csupán az *e* betű nem látható.⁶² Ugyanilyen alakban közli a szót Szentgyörgyi is.

Ami a szóközépi betűket illeti, itt a korábbi átírásban az *-ob-* betűpár állt, Erdélyi olvasata óta pedig az *-el-*. Ez a kettősség jól mutatja a kibetűzések bizonytalanságát. A későbbi átírás *hel* betűsorát *alapjában* motiválhatta egy hipotetikus ’alaphely’ jelentés, tekintettel az oklevél két másik *helyén* is jelentkező, a *hely* szót is tartalmazó kifejezésre: *kert hel* és *petre zenaia hel*. Sőt, ez utóbbi esetben egymás után áll a *hel* és a *rea*, azonosan a részben még Fejér Györgytől, másrészt Erdélyi Lászlótól eredő *Oluphel[rea]* emendációval.

A két átírás arra utal, hogy az *olup* utáni *h* betűt egy magas szárral nem rendelkező, *o-* vagy *e-*szerű karakter követte, majd utána egy olyan betű állt, amelynek hosszú szára volt, amilyen akár a *b* vagy az *l*. Valóban, egy ilyen hosszabb szárnak a felső része azonosítható a pergamenen.

5.2. A határobjektum helyének behatárolása

A birtok határleírásában az ezt megelőző határpont a 3.8. *ba/r/bu/s/ hum/u/ca*, amelyet a Varsádhoz tartozó Kis-Varsád dűlővel azonosíthatunk (TMFN. Varsád 28/126: Kis-Varsád). Az utána következő határpont a 3.10. *cuesti*, a mai Kölesd település régi központja (TMFN. Kölesd 88/15: „Öreg utca. A falu legrégebbi része”). A vizsgálatunk tárgyát képező határobjektumnak így valószínűsíthetően a két határpont közötti 3980 m-es szakasz középső, mintegy 2 km-es részén kellett lennie, ez jelentős részben a mai Kistormás területére esik.

5.3. Hogyan egészíthető ki a csonka *oluph[....]* megnevezés?

Feltételezésem szerint a pergamenre egykor az *olupholma* betűsört írták le. A hipotetikus *olma* kiegészítés hosszát és írásképét tekintve erősen hasonló mind a Fejér György által feltételezett *obrea*, mind az Erdélyi László-féle *elrea* betűsorokhoz.

A szkriptor az *olupholma*-val egy olyan megnevezést jegyzett fel, amellyel talán egy *olup* nevű település *halmá*-t szándékozott megnevezni. Struktúráját tekintve e kifejezés azonos a jelen birtok határleírásában négy határobjektum esetében is alkalmazott birtokos szerkezettel. Sőt, az egy sorral lejjebb következő *serne// holma* határpont nemcsak struktúrájában, hanem még utótagjában is azonos vele. Emiatt a fenti rekonstrukciót nemcsak paleográfiai szempontból, hanem tartalmi tekintetben is egy indokolható feltételezésnek érzem – annak ellenére, hogy igazán jelentős kiemelkedést, a *serne// holma*-hoz mérhető jelentőségű dombvonulatot ezen a helyen nem találunk.

⁶¹ Erdélyi László: *A tihanyi apátság kritikus oklevelei*. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI/3. Bp. 1906. 210; Erdélyi 1908. 492.

⁶² *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Rediit Györffy György. Bp. 1992. 151/9. sor.

Ezen a ponton akár elégedetten hátra is dőlhetnénk. Az a helyzet azonban, hogy elgondolásom szerint a szituáció az eddig elmondottnál határozottan komplikáltabb. Úgy vélem ugyanis, hogy az *olupholma* megnevezés valójában azért került a szkriptor tollára éppen ebben az alakban, mert a birtokleírás fogalmazványa rosszul volt olvasható – erre már utaltam a 2.3. alfejezetben –, továbbá a szkriptor nem ismerte a piszkozatbeli összetett településnevet. Emiatt két betű módosításával jegyezte fel a fogalmazványon olvasható, vagy legalábbis szerepeltetni kívánt helynevet, ami által egy számára világos szerkezetű és jelentésű helynevet kapott.

5.4. Előkészítő megjegyzések

A fentiekben körvonalazott hipotézisem pontos megfogalmazása előtt három észrevételt kívánok ismertetni.

a) A birtok lokalizálását megalapozó heurisztikus gondolataim sorában említettem, hogy a *cuesti* határpont nevében a mai *Kölesd* település nevét ismertem fel, és ez konzisztensnek bizonyult a határleírásban szereplő további településekkel.

A település nevének eddig ismert legkorábbi előfordulása a pápai tizedjegyzékekből való: az 1333. évi második, valamint az 1334. évi két tizedjegyzékből. Ezek közül kettőben *Kulestd*, a harmadikban egy *d* nélküli *Kulest* névforma található.⁶³ Ezután 1392-től vannak rá adataink *Kulesd* (ill. 1452-től *Kwlesd*) alakban, majd 1471-től már jelentkezik a *Kölesd* név.⁶⁴

Az így dokumentált *cuesti* → *Kulestd/Kulesd* → *Kölesd* névváltozási sor arra mutat, hogy az egykoron a *köves* melléknévből képzett településnév a tövéghangzó lekopása után, egy „kvázi-népetimológias” változáson átesve a 14. század első harmadának végére elnyerte a korábbihoz hasonló hangzású *Kulesd*, illetve *Kölesd* nevet, – amely egy fontos élelmiszer nevét rejti magában.

b) Amint az 5.2. alfejezetben láttuk, a most vizsgált határpont a mai Kistormás területére esik.

A település nevének eddig ismert legkorábbi előfordulása a pápai tizedjegyzékekből való: az 1333. évi második, valamint az 1334. évi két tizedjegyzékben jelentkezik *Turmas* alakban.⁶⁵

A középkor folyamán Tormás jelentős kiterjedésűvé vált és idővel több rész-településre bomlott. Ezt igazolja a forrásokban jelentkező, különböző jelzővel kiegészített jó néhány Tormás helynév. Ilyenek Cséltormás, Csonkatormás, Középtormás, Kövezsdtormás.⁶⁶ Bizonyosan mindegyikük a mai Kistormás környékén volt, a most vizsgált határpont tágabb környezetében.

c) Az okleveles forrásokban több különböző Almás nevű Tolna megyei településnek van nyoma. E települések egyikét Csánki Dezső Regöly és Kölesd vidékére helyezte.⁶⁷

⁶³ Timár György: *Tolnavármegye templomos helyei (a XIV. századi pápai tizedjegyzékek alapján)*. Tolna megyei levéltári füzetek 7(1999). 277–314. *Kölesd* a 289. oldalon szerepel.

⁶⁴ Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525*. Szekszárd 1998. 109. Nr. 32., 155. Nr. 120., 178. Nr. 161.

⁶⁵ Timár György: *Tolnavármegye templomos helyei (a XIV. századi pápai tizedjegyzékek alapján)*. Tolna megyei levéltári füzetek 7 (1999) 277–314. *Tormás* a 294. oldalon szerepel.

⁶⁶ Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp. 1982. 120. Nr. 34., 120. Nr. 38., 126. Nr. 96.

⁶⁷ Csánki 3: 414/c.

Dávid Géza a 16. századi török adóösszeírások feldolgozásával megállapította, hogy a simontornyai náhíjéhez tartozó Almás 1550-ben „Kaláznyó” után, 1565-ben Csonka-Tormás közelében, 1580-ban és 1590-ben „Felső-Kaláznyó” közelében feküdt. Következtetése: mivel a két Tolna megyei helység, a mai Kalaznó és Kistormás valóban határosak, ezért az egykori Almás e falvak között feküdt.⁶⁸

Erre az Almásra vonatkozó legkorábbi okleveles adatok 1410-ből valók, ezekben *Almas* alakban szerepel.⁶⁹

Könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy *Tormás* és *Almás* is a mezőgazdaság jelentőségének növekedése folyamánként, egy „népetimológias” változáson átesve nyerte el a régihez némileg hasonló hangzású mai nevét, amelyek – Kölesdhez hasonlóan – egy-egy fontos élelmiszerre utalnak.

5.5. Az *olupholma* megnevezés hipotetikus eredetije

A fenti megjegyzésekre majd a hipotézisemet támogató érvek ismertetésekor fogok visszautalni. A hipotézisem szerint a határleírás vonatkozó helyén a fogalmazványban *oluptulma* állt és a valóságban is ilyen nevű település volt ezen a helyen. Nem ismervén e négyzótágos településnevet, a szkriptor ezt „értelmesítette és korigálta” *olupholma* alakúra.

Ez az összetett névalak Anonymus gesztájából jól ismert, Ketel kun vezér fia szerepel nála ezen a néven. A gesztában ötször fordul elő az *oluptulma* név ebben az összetett alakban, a 8., 10., 14. fejezetben egyszer-számra, a 15. fejezetben kétszer.⁷⁰ Ezek után a 15. fejezetben még egyszer jelentkezik, de ekkor a *tulma* alakban.⁷¹

5.6. Benkő Loránd megállapításai

Benkő Loránd nevéhez fűződik annak széleskörűen adatolt bemutatása, hogy Anonymus miként szerkesztette meg a magyar honfoglalás valószerűnek ható meséjét úgy, hogy bőségesen szerepelnek benne olyan személyek – jellemzően vezéri szerepben –, akiknek nevét csak kitalálta. Vagy ha valódi személynevek is, akkor is a hozzájuk kötődő eseményeket a geszta szerzője találta ki. Benkő megállapította, hogy az ilyen személyek megalkotásához Anonymus elsődleges forrásai a helynevek voltak. Ilyen irányú megfigyeléseit és következtetéseit még 1966-ban publikált első Anonymus-témájú publikációjában fogalmazta meg először, majd a 20. század utolsó éveiben készült közleményeiben ezt a megállapítást sok adattal támasztotta alá.

Benkő több publikációjában is érintette az *oluptulma* személynevet. Az alábbiakban két olyan dolgozatából idézek hosszabban, amelyekben részletesen foglalkozott ezzel a névvel.

Egyik közleményében ezeket írja: „Ketel kun vezér fiának neve: *oluptulma* (8., 10., 15. kétszer), *oluptulmae* gen. (14.); *tulma* (15.). A névstruktúrán kívül P. mester önálló *tulmá*-ja is

⁶⁸Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp. 1982. 117.

⁶⁹Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525*. Szekszárd, 1998. 126. Nr. 64., 127. Nr. 66.

⁷⁰SRH. I. 43./1. sor, 46./16. sor, 54./17. sor, 54./23. sor, 55./13. sor

⁷¹SRH. I. 55./17. sor

mutatja, hogy itt világosan két névelem összetételéről van szó. A nevek olvasata: *Olup* vagy *Alop*, *Tulma* vagy *Tolma*. A későbbi krónikákban sem együtt, sem külön nem fordulnak elő. Az *Olup* azonban az ómagyarban többféle írásváltozatban mindkét névminőségben gyakori: személynévként és nemzetségnévként: 1138/1329: *Alup* [...], 1235: *Olub* [...]; 1237: *Olpu* [...]; stb.; helynévként: ... 1266: *Olup* [...], [1280 k.]: *Olup* [...] stb.

Az *Oluptulma* (*Aloptolma*) nevet GOMBOCZ török kettős személynévként magyarázza: *alip*, *alip*, 'hős' és *tol-* 'teli van, megtelik' + *-ma* képző (MNYTK. 16. sz. 31). ... Az *Olup* török etimonia jónak látszik, legfőljebb sok magyar megfelelője hagy ebben némi bizonytalanságot: eredeti személynév volta is elfogadható. A *Tulma* ügye már jóval problematikusabb: török névanalógiája nem került elő, és magyar személynévként való megléte is kétséges; egyelőre reálisan csak ismeretlen eredetű helynévként lehet számolni vele. De Anonymus neve szempontjából mindez eléggé indifferens. A személynévet ugyanis – amely ilyen formában máshol sohasem szerepel – a Magiszter nyilván maga formálta, mégpedig helynévi alapon, saját összetételként, még ha az *Alop* személynévet, pontosabban nemzetségnévet külön is ismerhette, hiszen a kilencvenes években Katapán volt a kancellár, a Komárom környékén birtokos Katapán nemzetség egyik tagja pedig a XIII. században a *Ketel* nevet viselte, ami – tekintve, hogy P. mester szerint *Ketel* volt *Oluptulma* apja – a rokoni kapcsolat jele lehet [...]. Anonymus szerint *Oluptulma* Komárom várát építette fel, s történetében *Ketelt* és fiát, *Tulmát* is itt temették el. Hogy van-e a történetnek népetimológiai eredetű vagy Katapán nemzetségbeli hagyománya, az lehet kérdéses, az azonban nem, hogy *Oluptulma* nevének összerakása és a három Komáromhoz közeli helynév korabeli léte szorosan összefügg, s hogy P. mester e helyneveket vagy legalábbis az *Alop* nemzetség itteni helyi érdekeltégeit ismerte.⁷²

Egy másik publikációjában Benkő külön-külön számba veszi az *Alop* és a *Tolma* nevekhez tartozó helyneveket a középkori Magyarországon, a gesztának *oluptulmára* (illetve *tulmára*) vonatkozó legfontosabb részleteit, s az ismert helyneveknek a földrajzi közelség alapján feltehető kapcsolatát a gesztálbeli eseményekkel.

Benkő *oluptulmáról* megállapítja: „Kun vezér fia. Nem történelmi és nem krónikai személy. Ilyen formában nem hiteles személynév. Az összetett név előtagja, *Alop* azonban ismert hazai személy- és nemzetségnév: [...] Anonymus az *Aloptolmá*-t két helységnév összekapcsolásából maga alkotta meg [...], de névformálásában az *Alap* nemzetségnév ismerete is nyilván közrejátszott.”

A névhez kapcsolódó események közül kiemeli, hogy „*Aloptolma* Komárom várát építette fel, és komáromi várnépek ura volt”, valamint hogy „*Tolmát* Komárom mellett temették el”. A helynevek és a történések kapcsolatát Benkő a Komárom közelében kimutatható *Tholma*, *Tulma* településnevekre *alapoza*. Benkő megjegyzi még, hogy „Az *Aloptolmá*-hoz hasonlóan a Névtelen máskor is csinált összetett személynévet”, példaként az *Apafarkas*-t és az *Ősbő*-t említi.⁷³

⁷² Benkő Loránd: *Anonymus „kunjainak” személynevei*. = Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1998. 40–57. Az idézetek az 53–54. oldalról.

⁷³ Benkő Loránd: *Helynév-személynév-történet korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében*. = Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1998. 11–27. Az idézetek a 19. oldalról.

5.7. Megjegyzéseim Benkő Loránd megállapításaihoz

Benkő Loránd fentiekben ismertetett megállapításaihoz néhány kommentárt kívánok fűzni.

5.7.1. Az *oluptulma* név összetettsége

Maga Anonymus egy összetett névnek tartotta ezt a nevet, erre utaló kétségtelen bizonyíték, hogy egy alkalommal csak a *tulma*-t, a „tényleges” nevet írta le, s „csak” a többi esetben szerepelt a név az „állandó jelző”-jével együtt. Bizonyosnak tűnik, hogy ebben az összetett névben az *olup* a török *alip* ’hős’ szóból ered. Az is feltehető, hogy Anonymus e szó jelentésével tisztában lehetett.

Ez egy olyanféle szerkezet, mint amelyet a Könyves Kálmán vagy Nagy Lajos nevekben ma is használunk. A 11. századból említhetem Géza herceg, a későbbi Géza király *Magnus* nevét, vagy I. Bélának *Begon* jelzőjét,⁷⁴ amely később a torzult „*Benyn*” alakban vált ismertté.

Figyelemre méltó azonban Benkőnek az alábbi megjegyzése: „Az *Olup* török etimója jónak látszik, legfőképpen sok magyar megfelelője vagy éppen némi bizonytalanságot: eredeti személynév volta is elfogadható”. Mivel a szakirodalom szerint egymástól igen távoli vidékeken vannak *Alap* nevű helyek, ezért elképzelhető, hogy etimológiailag ezek nem közös eredetűek.

5.7.2. Anonymus forráshasználatáról

Benkő Loránd sok példával jellemzi Anonymus azon eljárását, amellyel megteremti elbeszélésének szereplőit, akik jelentős részben kitalált alakok egy képzelet szülte történelmi regényben.

Más a helyzet olyan esetekben, amikor Anonymus írott források alapján dolgozhatott. Olyan esetekben, amikor az Anonymus-gesztához szövegezésében közelálló források is a korunkra jutottak, e részletek szövegfejlődésének rekonstruálása során Anonymus forráskezelési eljárásáról meglehetősen pontos benyomásokat nyerhetünk. Már az eddig nyomtatásban megjelent, ilyen kérdésekkel foglalkozó dolgozataim eredményei is alkalmat adtak erre: „Anonymus eljárását elemezve levonhatjuk azt a következtetést, hogy nagy becsben tartotta forrását, de azt nem szó szerint másolta, hanem alkotó módon próbálta hasznosítani. Igyekezett mellőzni a tárgyahoz kevésbé kapcsolódó vagy éppenséggel számára sem érthető részleteket – bár ez nem mindig sikerült –, viszont az érdemleges információkat lehetőség szerint kiaknázták; megpróbálta azokat legjobb tudása szerint megmagyarázni, érthetőbbé tenni, s igyekezett a végleges szöveget könnyen olvasható formába önteni.”⁷⁵

A korunkra jutott gesztában tehát mind szépirodalmi jellegű, mind tudományos jellegű részek vannak, egy olyan történész munkája, aki forráshiányos területeken szabadjára engedte a fantáziáját. Erre a kettősségre érdemes tekintettel lennünk a továbbiakban.

5.7.3. Helynévből személynév

Anonymus azon eljárásának hátterében, amely során helynevek alapján adott nevet a geszta szereplőinek, az a megfigyelése állhatott, hogy a magyarországi települések egy része személyekről lett elnevezve. Tehát számos esetben elképzelhető, hogy valóban élt egykor egy bizonyos település nevével azonos nevű személy.

⁷⁴ Lásd a Zágrábi krónikában SRH. 1: 208./21. sor

⁷⁵ Holler László: *Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történelmi szövegek fejlődési modelljének első közelítése.* Magyar Nyelv 105(2009). 1. közlemény 300–324; 2. közlemény 431–449. Az idézet a 442. oldalról.

Valószínűnek tartom tehát, hogy *oluptulma* esetében Benkő nézete megalapozott: „A személynevet ... a Magiszter nyilván maga formálta, mégpedig helynévi alapon”. Benkőnek azt a megállapítását, miszerint ez az összetett név „ilyen formában máshol sohasem szerepel”, inkább úgy fogalmaznám meg, hogy nem maradt fenn a gesztán kívül egyetlen olyan dokumentum sem, amelyben ez az összetett név jelentkezne. De ez nem zárja ki azt, hogy létezhetett ilyen.

Benkőnek abban a következtetésében már nem vagyok ennyire biztos, amikor úgy vélekedik, hogy „Anonymus az *Aloptolma*-t két helységnév összekapcsolásából maga alkotta meg.”

Úgy gondolom, hogy az országban többfelé található „Alap” helynevek nem játszottak szerepet Anonymus kun vezére nevének megalkotásában, és a Magiszter nem egy *olup* és egy *tulma* helynévből kovácsolta össze ezt a nevet, hanem egy konkrét *oluptulma* helynév lehetett a forrása, olyan, amilyen hipotézisem szerint benne volt az 1055. évi oklevél fogalmazványában.

5.8. Az 1055. évi tihanyi oklevél *mortis* birtoka és Vajta kun vezér

A fentieket részben annak ismeretében merem feltételezni, hogy korábban, a *mortis* birtok lokalizálásával foglalkozó tanulmányomban is előjött az Anonymus-gesztá egyik kun vezérének a neve, s az annak megfelelő településnév a mai Tolna megye határa mellett.

Akkor ezt írtam: „A Fejér és Tolna megyén keresztülhúzódnó nagy sáros vonulat neve – a TA. adata után – először egy 1192-es oklevélből (...), majd utána Anonymus gesztájából ismert, aki a helynevet természetesen a 10. század elejére vetítve használja. ... Anonymusnál ez olvasható: ... „[Árpád vezér] Vajtának ... nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel, amelyet ma is Vajtának hívnak” (...). S a „ma is” nemcsak Anonymus korára, hanem a 21. századra is érvényes: Vajta ma is létező település a Sárvíz keleti partján, Bikáctól 4 km-re, északi irányban.”⁷⁶

Majd később megállapítottam: „Anonymus saját korában a *Vajta* nevet viselő birtok pontosan ott volt, ahol az ilyen nevű település ma is megtalálható a Sárvíz mentén. S bár az 1211. évi Tihanyi összeírás nem közli *Mortus* birtok határait, de szinte bizonyosan kijelenthetjük, hogy ekkoriban az apátságban az Anonymus által említett *Vajta-birtok* volt északi szomszédja. Meggyőződésem, hogy nem véletlenül húzódik a határvonal Fehér és Tolna megye között manapság is a Sárvíz keleti oldalán éppen Vajta és Bikács között.”⁷⁷

A fentiekből következik, hogy Anonymus tájékozott volt a mai Fejér és Tolna megye határvidékén. S mivel személynévi eredetűnek tartotta Vajta (a gesztában *boyta*) település nevét, ennek alapján egy Vajta nevű kun vezért felvett a geszta szereplői közé.

Hasonlóképpen járhatott el, ha ismeretes volt számára egy *oluptulma* helynév, amelynek személynévi eredete a név összetettsége és előtagjának jelentése alapján sejthető volt a számára. Talán ilyen előzmények alapján lépett a geszta lapjaira *Oluptulma*, egy másik kun vezér, Ketel gyermeke.

5.9. Az *oluptulma* helynév hipotézisét támogató érvek

De van-e bármilyen olyan további adat, ami ezt a hipotézist akárcsak a lehetőség valamegyes valószínűségével felruházná?

⁷⁶ Holler 2011. 79.

⁷⁷ Holler 2011. 105.

Nos, nézetem szerint vannak ilyen adatok, még ha nem is közvetlen, hanem meglehetősen áttételes adatokról van szó csupán. Ezek egy részét említettem meg az 5.4. alfejezet b) és c) pontjában. Azt biztosan tudjuk, hogy a most vizsgált határpont közelében már a középkorban voltak Tormás nevű települések, amelyek közül mind a mai napig fennmaradt Kistormás. Továbbá, a 16. századi adatok szerint a mai Kistormás és Kalaznó között, tehát Kistormástól nyugati irányban volt egy Almás nevű település is.

Elgondolásom szerint az egykori *oluptulma* település az idők során két részre szakadt, melyek közül az egyik az *olup*, a másik a *tulma* nevet tartotta meg. És a név eredetének homályba veszése után egy „névértelmesítési” szándék az *olup*-ből Almást, a *tulmá*-ból Tormást formált.

Bár a *Tormás* és *Almás* helynévleszármazottak mint bizonyítékok meglehetősen áttételesek, de figyelmet érdemelnek. Természetesen a legfontosabb érvet maga az Anonymus-geszta szolgáltatja. A Benkő Loránd által rekonstruált névadási eljárás alapján azt valószínűsíthetjük, hogy Anonymus a 12. század végén, a 13. század elején ismerhetett Magyarországon egy *oluptulma* nevű települést. Ha a település neve eddigre esetleg meg is változott, hallomásból vagy okleveles adatokból ismerhette a korábbi névalakot. E település lehetett akár az általa bizonyosan ismert Vajtától mintegy 10 km-re délkeletre, a mai Kistormás vidékén, éppen ott, ahol a 11. század közepén jelentős birtokot adományozott a tihanyi apátságnak I. András király.

5.10. Az *oluptulma* hipotetikus határobjektum lokalizálása

A határjárás menetében az előző határobjektum az egykori Barbucs település homokos része, amelynek helyét a Varsádhoz tartozó Kis-Varsád dűlővel azonosítottuk (TMFN. Varsád 28/126). A következő határobjektum az egykori *cuesti* település centruma (TMFN. Kölesd 88/15). A határvonal az előző határponttól egyenesen fut tovább a következő határpontig; a két határpont távolsága 3980 m.

C) A hipotetikus *oluptulma* település helyét a környezetéhez képest kissé kiemelkedő domb tetejére, a mai Varsád és Kistormás határához közel, a határnak Kistormás felé eső oldalára lokalizálom. Ehhez tartozik Tolna megye földrajzi neveiben a TMFN. Kistormás 89/25: Varsádi dűlő adat.

D) Tengerszint feletti magassága: 156 m; koordinátái: 46°30'15"N – 18°32'59"E.

Távolsága az előző határponttól 1350 m, a következő határpontig 2630 m.

6. Az oklevél „legrejtélyesebb” szórványa: *iohtucou*

6.1. A határobjektum névalakja

A latin szöveg *iohtucou* szavához Szentgyörgyi Rudolf egy lábjegyzetet fűzött: „Az eredeti méretű és kicsinyített fakszimiléken látszólag jól olvasható. A többszörös nagyításon azonban kivehető a *c* kissé ferde keresztvonala, mely így akár *t*-nek is olvasható lenne, a rá következő *o* pedig elkenődött festékfoltként látszik, amit részint repedés vág szét.”⁷⁸

⁷⁸ Szentgyörgyi 2010b. 27./65. láb.

Saját megfigyelésem szerint a festékfolt mögött meglehetősen bizonyossággal kivehető a leírt *o* betű, ezért a Szentgyörgyi-féle átírás *iohtucou* betűsorát helyesnek fogadom el.

6.2. Az oklevél „legrejtélyesebb” szórványa

Az *iohtucou*-t Szamota István a megfejtetlen szók között említi.⁷⁹

Erdélyi László a szöveg fordításában a határvonal menetéről ezt írja: „majd a Jótokóhoz (*Johtucou*)”⁸⁰ ennél többet nem mond róla.

Bárczi Géza a betűsor kiejtését kérdőjelesen így adja meg: [*joxtukou*]. Ezt mondja róla: „Pontos olvasása, eredete, jelentése ismeretlen. Erdélyi *Jótokónak* írja át, ez kétségtelenül helytelen. A szó sem mint helynév, sem mint közszo sehol sem fordul elő.”⁸¹

Mokány Sándor 1982-ben publikált elgondolása szerint a betűsor jelentése ’jutó kő’, valamilyen okból szándékosan elhelyezett, felállított kő.⁸²

Hoffmann István 2010-ben megjelent könyvében a szóra vonatkozó ismeretek összefoglalását azzal kezdi, hogy „Az alapítólevél talán legrejtélyesebb szórványa”.

Mokány Sándor elgondolásáról így nyilatkozik: „az *iohtucou*-t összetett szóként kísérelte meg értelmezni. Utótagként a *cou*-t a *kő* labiális diftongusos változataként (*kőü*) azonosította, ami végtére is nem elképzelhetetlen, de sem helyesírás-, sem pedig hangtörténeti érvek nem támogatják különösebben az elképzelést: ... Az előtagot Mokány a Halotti beszédből is ismert régi *joxtot* ~ *joxtat* ige műveltető képző nélküli *joxt-* tövéből származtatja mint folyamatos melléknévi igenevet, s ennek megfelelően *joxtú*-nak olvassa. ... Ugyancsak nem tudjuk analóg példákkal alátámasztani azt a magyarázatot sem, amelyet Mokány a szószerkezet egészére vonatkozóan ad: elképzelhetőnek tartja egyrészt az ’[<adomány révén> az apátság] *jutó* [terület (egyik) határpontját megjelölő] *kő(halom)*’, másrészt kevésbé valószínűnek mondva ’[a sarokhatárra] *jutó kő*’, illetőleg ’*térő kő*’ jelentést is. Az elemzéssel kapcsolatos fenntartásunkat nemcsak a hasonló nyelvi adatok hiánya, hanem a fent említett jelentésszerkezetek rendkívül kimódolt volta is magyarázza.”

A továbbiakból kiviláglik, hogy Hoffmann István meglehetősen alaposan körüljárta a szó értelmezésének problémáját, s vizsgálatainak eredményét ekképpen foglalja össze: „Ha az oklevél általános helyesírási jellegzetességei alapján próbáljuk megadni az *iohtucou* olvasatát, leginkább a [*joxtukou*] formát rekonstruálhatjuk, ám ez sem más helynevekkel nem mutat kapcsolatot, sem pedig közszoí vagy személynévi összefüggésekre nem enged következtetni, de az idegen nyelvi összevetés kísérlete sem vezet eredményre. Ugyanígy eredménytelen a próbálkozásunk, ha – feltéve bizonyos hangtörténeti változások lezajlását – egy lehetséges korábbi [**joxtokou* ~ **joxtukoβ*] alakból indulunk ki, vagy időben előre haladva valamiféle [**ihtokó* ~ **iktakó*] forma alapján kíséreljük meg a fenti összevetéseket.”

Hoffmann konklúziója, hogy 2010-ben sem mondhatott többet annál, mint amennyit Bárczi Géza mondott 1951-ben: Pontos olvasása, eredete, jelentése ismeretlen.⁸³

⁷⁹ Szamota 1895. 145.

⁸⁰ Erdélyi 1908. 423.

⁸¹ Bárczi 1951. 53.

⁸² Mokány Sándor: *Iohtucou*. Néprajz és Nyelvtudomány 26(1982). 95–98.

⁸³ Hoffmann 2010. 179–180.

6.3. A megoldási hipotézis

6.3.1. A kifejezés feltehető egykori és mai hangalakja

Véleményem szerint az *iohtucou* betűsor azért ennyire rejtélyes, mivel az oklevéllel foglalkozó kutatók – érthető módon – magyar nyelvű kifejezést kerestek benne. Bár Hoffmann István megemlíti, hogy „az idegen nyelvi összevetés kísérlete sem vezet eredményre”; ami arra utal, hogy ő ebben az irányban is elképzelhetőnek tartotta a megoldást, de nem jutott kielégítő eredményhez. Amint Hoffmann feltételezte, a határobjektum egykori hangalakja [*joχtukou*] lehetett.

Nézetem szerint a kifejezés nem magyar nyelvű, hanem szláv: egy két szóból álló jelzős szerkezetéről van szó.

A szóvégi *ou* kettőshangzó az egykori *jer* (ъ) megfelelője, amely mára lekopott, hasonlóképpen az oklevél számos magyar szavában még jelölt tövéghangzóhoz (lásd *kereku*, *hurhu*, *hodu*, *utu*, *harmu* stb.). Azt feltételezem továbbá, hogy a lejegyzés a vokálisokat a mainál zártabb változatban mutatja, tehát az *o* betűvel jelölt hang *a*-nak, az *u*-val jelölt pedig *o*-nak hangzana (lásd *hodu* → *had*, *nogu* → *nagy*, illetve *humuc* → *homok*, *aruk* → *árok*). Így a kifejezésnek manapság egy [*jaχ tok*]-szerű hangalakja lenne. Lássuk a kifejezés elemeit egyenként!

6.3.2. A jelzős szerkezet jelzett eleme, a [*tok*].

A 20. század közepi orosz nyelv szavait feldolgozó Hadrovics–Gáldi-féle Orosz–magyar szótárban a *мок* szóhoz négy címszó tartozik. Közülük az elsöben a ’folyás, áramlás, ár, áram’ stb., a harmadikban a ’(cséplő)szérű’ fordítást találjuk.⁸⁴

Max Vasmer orosz etimológiai szótára orosz nyelvű kiadásának négy *мок* címszavából számunkra a második és a harmadik érdemel figyelmet, amelyben a szerző különböző szláv nyelvek idetartozó szavait is megadja.

A *мок* II. jelentéscsoportjában állnak az ’ár, (víz)folyás, áramlás’ jelentésű ukrán, bolgár, szlovén, cseh, szlovák stb. adatok. A szócikkben szerepel az óorosz, illetve ószláv *мокъ*; ehhez Vasmer forrásként az Osztromir-evangéliumot említi, amely, mivel a 6564. évre – azaz 1056/57-re – datált, így szinte pontosan egyidős a tihanyi oklevéllel. A szócikk utal még a *номок*, azaz ’(víz)folyás, ár, áramlás’ és az *учмок*, azaz ’forrás’ származékokra.

A *мок* III. jelentéséhez tartozó rövid szócikket teljes egészében közlöm:

„**ТОК** III «место молотъбы», укр. *міх*, род. п. *то́ку*, др.-русск., ст.-слав. **ТОКЪ** ἄλωϰ (Супр.), болг. *ток*, польск. *tok*. Первонач. «место для бега (лошадей, с помощью которых молотят)», этимологически тождественно *мок* II; см. Потебня у Горяева, ЭС 370.”⁸⁵

Vagyis: **ТОК** III ’a cséplés helye, sérű’, ukrán *міх*, birtokos esetben *мо́ку*, óorosz, ószláv **ТОКЪ** ἄλωϰ ’szérű’, bolgár *мок*, lengyel *tok*. Eredetileg ’futtatási hely (lovaké, amelyek segítségével csépelnek)’, etimológiailag azonos a *мок* II-vel. A szócikk végén Vasmer szakirodalmi hivatkozásként Alekszandr Potebnyára utal s ehhez N. V. Gorjajev etimológiai szótárának oldalszámát adja meg.

Gorjajevnél az alábbi meghatározás olvasható az illető helyen:

⁸⁴ Hadrovics László – Gáldi László (szerk.): *Orosz–magyar szótár*: I–II. Harmadik, javított kiadás. Bp. 1968. 2: 744.

⁸⁵ Max Vasmer [Фасмер, Макс]: *Этимологический словарь русского языка*. I–IV. Москва 1964–1973. 4: 69–70.

„Токъ (area)=сперва cursus, потомъ гумно, area отъ молоченія лошадыми, скотомъ etc.”⁸⁶

Az itt említett *area* és *cursus* minket érintő jelentéseit Finály Henrik szótára alapján idézem: *area* 2) A) szabad, nyílt tér; 2) B) b) a házon kívül = szérű;⁸⁷

cursus 1) futás, szaladás; Innen sebes mozgás lóháton, szekérral; 2) átvitt értelemben folyás, forgás, menet, folyamat, irányzat stb.⁸⁸

Vagyis Gorjajev szócikke tömören összefoglalja a nyílt térre vonatkozó *tokъ* szó jelentéstörténetét: először a futtatás és lovaglás, azután a gabonátárolás, a lovakkal, igásállatokkal stb. történő cséplés területe.

Vasmer és Gorjajev szócikkei alapján így rekonstruálhatjuk az ószláv *токъ* fenti jelentéseinek kialakulását. Az eredetileg ’folyás, áramlás’ jelentésű szó átvonódott az állatcsapatok, jellemzően lovak és lovasok vágójára, a lovak futtatására. Mivel ezek helyszínei jelentős kiterjedésű szabad területek voltak, ezért egyúttal a lovak legeltetésére is szolgáltak. Ugyanezek a területeken alakították ki a gabonaszemek kinyerésének ún. nyomtatásos eljárásához használt szérűket is, ahol a megfelelően előkészített talajra terített gabonát az állatokkal, leginkább lovakkal „nyomtatták”.

Felvetődik a kérdés, vajon ez a cséplési eljárás ismert lehetett-e az egykori Tolna megyében a 11. század közepén? Ebben a tekintetben az etnográfiai szakirodalomra hivatkozom.

A *Magyar néprajzi lexikon*⁸⁹ szérű címszavának elején ez áll: „szérű: a nyomtatás munkahelye. A DK-Európában vándorló magyaroknál valószínű a nyomtatás elsőbbsége a korabeli Ny- és É-Európára jellemző kézi csépléssel szemben.”⁹⁰

A *nyomtatás* címszó alatt ezt olvashatjuk: „nyomtatás: a gabonaneműek, ritkábban hüvelyes növények szemtermésének állatokkal történő kitapostatása. A nagyobb termelékenységgű nyomtatást ott gyakorolták, ahol a magasabb terméseredmények és az éghajlati adottságok lehetővé tették. [...] A nyomtatás központi területekre (Alföld és peremvidékei, Kelet- és Közép-Dunántúl), a cséplés a nyugati és északi domb- és hegyvidékekre, valamint Erdélyre volt jellemző.” „A honfoglaló magyarság ismerte a nyomtatást és valószínűleg a kézi cséplést is. Azonban a DK-Európában vándorló magyaroknál valószínű a nyomtatás elsőbbsége a korabeli É- és Ny-Európára jellemző kézi cséplő eszköz és technikával szemben. Feltehető, hogy a honfoglalást követő századokban a kétféle eljárás párhuzamosan élt egymás mellett.”⁹¹

Tehát a honfoglaló magyarok alkalmazták a nyomtatást, sőt feltehetően ez volt az elsődleges szemkinyerési eljárásuk, s a Kelet- és Közép-Dunántúl területeire éppen ez volt jellemző. S mivel a helyváltoztatáshoz és a hadviseléshez is elengedhetetlen volt a lótarás, okkal valószínűsíthetjük, hogy a lovakat a csépléshez is alkalmazták a honfoglalást követő első évszázadokban.

⁸⁶ N. V. Gorjajev: *Сравнительный этимологический словарь*. Тифлис 1896. 370.

⁸⁷ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. 163. h.

⁸⁸ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. 532–533 h.

⁸⁹ Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp. 1977–1982.

<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.html>

⁹⁰ Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp. 1977–1982. 5: 24.

⁹¹ Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp. 1977–1982. 4: 66, 4: 70.

6.3.3. A jelzős szerkezet jelzője, a [jajz].

Amint az Trubacsov szláv etimológiai szótárának ***jakъ(jь)** szócikkből kiderül, a szó melléknévi, vonatkozó- és kérdő névmási, valamint határozószói szerepben is jelentkezik, akárcsak a görög megfelelőként említett *οἶος*.⁹²

A szócikkben a hipotetikus ószláv **jakъ*-ból eredő melléknévi jelentésekre szorítkozva, egyes szláv nyelvekben az alábbi szóalakokat és jelentéseket találjuk:

bolgár *якѹ* 'erős, tartós, hatalmas, nagy', 'egészséges';

macedón *jak* 'kemény, erős', 'erős, tartós', 'termékeny (föld)';

szerbhorvát *ják, jáka, -o* 'erős, egészséges, tartós';

szlovén *ják, jáka*, 'erős', 'tekintélyes, bátor', 'takaros', 'kiemelkedő';

felső-szorb *jakny* 'minőséggel felruházott, kiemelkedő', 'erős', 'nagy', 'megfelelő, alkalmas'.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szó melléknévi jelentése elég széles spektrumot fog át, alapvetően pozitív tulajdonságút, 'kiváló'-t jelent.

6.3.4. Az *iohtucou* kifejezés feltételezett jelentése

A 6.3.2. pont alatt elmondottakat figyelembe véve a 11. századi kifejezés a *mok* jelentéseinek több elemét is magába foglalhatta:

– lófuttatásra, lólegeltetésre kiválóan alkalmas terület;

– a lovak segítségével végzett nyomtatásos gabonacséplés céljára használt, erre kiválóan alkalmas terület, azaz kiváló szérű.

A jelzős szerkezet jelentését elsődlegesen 'kiváló lólegeltető hely'-ként határozom meg és ezzel a meghatározással fogok hivatkozni *iohtucou* határszakaszára. Emellett a 'kiváló szérű' jelentését is nagyon valószínűnek tartom, lásd az alábbi 6.5.2. és 6.5.3. pontokat.

6.4. A határobjektum lokalizálása

Ez a kiváló lófuttató-lólegelő nyilván egy jelentősebb kiterjedéssel rendelkező terület volt.

A határjárás menetében az *iohtucou* előtti, a 3.6.3. számú határobjektum a Kalaznó településhez tartozó Templomhegy 195 m magas csúcsa (TMFN. 57/82), a következő 3.8. számú pedig az egykori Barbucs település homokos része, amelynek helyét a Varsádhoz tartozó Kis-Varsád dűlővel azonosítottuk (TMFN. 28/126.). Ennek tengerszint feletti magassága 147 m.

E két határpont távolsága 2880 m, ezen a szakaszon a tengerszint feletti magasság jelentősen változik. A Templomhegy csúcsától kelet felé haladva 1240 m-t még 181 m magasságban vagyunk, de a következő 360 m-es szakaszon ez lecsökken 147 m-re, majd innen 540 m-t továbbhaladva kelet felé 190 m-es tengerszint feletti magasságra emelkedünk. Úgy gondolom, hogy a határvonal e 900 m-es szakaszának (360 + 540 = 900) a környezetét, amely tehát egy lankás völgyet szel keresztül, joggal tarthatjuk kiváló lólegelőnek és lófuttató helynek. Így a határobjektumot a határvonalnak a 3.6.3. határponttól 1240 m-re lévő pontjától a 3.8. határpont

⁹² O. Ny. Trubacsov szerk. [O. H. Трубачев, ред.]: *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд*. 1. – Москва 1974. – 8: 171.

előtt 740 m-ig terjedő szakaszával azonosítom, amely a mai Varsád területéhez tartozik. Így maga a terület egy vonalszerű határobjektumot képez.

3.7.1. A vonalszerű határobjektum kezdete

C) TMFN. Varsád 28/34: Rudolf, Rudolf-pusztá

D) Magassága 181 m; koordinátái 46°29'55"N – 18°30'41"E.

Távolsága az előző 3.6.3. határponttól 1240 m.

3.7.2. A vonalszerű határobjektum közbenső pontja

D) Magassága 147 m; koordinátái 46°29'57"N – 18°30'58"E.

Távolsága az előző 3.7.1. határponttól 360 m.

3.7.3. A vonalszerű határobjektum végső pontja

D) Magassága 190 m; koordinátái 6°30'03"N – 18°31'22"E.

Távolsága az előző 3.7.2. határponttól 540 m. Távolság a következő 3.8. határpontig 740 m.

6.5. A fenti értelmezést alátámasztó további megjegyzések

6.5.1. A határobjektum és a birtok megnevezésének összefüggése

A határobjektum rejtélyes nevére a 6.3. alfejezetben megadott szláv nyelvi magyarázat valószínűségét még további megfigyelésekkel is alátámaszthatom.

Alapvető fontosságú érvnek tartom, hogy magának a birtok egészének „locus ad pascua equorum” megnevezése éppen egy lólegelőre utal, és a fenti magyarázat pontosan azt igazolja, hogy az adományozott terület egy részét éppen ilyen célra lehet kiválóan hasznosítani. Így ennek a határszakasznak a megnevezése közvetlen kapcsolatot teremt a birtok megnevezésével, mintegy annak magyarázatául szolgál.

6.5.2. Szérűk elhelyezkedése Varsád területén a 19. században

A *мок* szó jelentésfejlődésének elemzésekor világossá vált, hogy a lófuttatás és lólegeltetés szinterei természetes módon váltak az állatokkal végzett cséplés, a szérűk helyszíneivé is.

Tolna megye földrajzi neveinek gyűjteménye közli az alábbi 19. századi adatokat Varsád területén: 28/69: Szérű-egy (C: Trettplatz), 28/70: Szérű-kettő; 28/79: Szérű-három; 28/71: Szérű-négy (TMFN. 150. oldal). Ezek egymás közelében vannak, mintegy 180 m tengerszint feletti magasságban, kb. 3 km-re észak felé *iohtucou* előbbieken lokalizált helyétől, az adományozott birtok területén belül, a birtok keleti felének a közepe táján. Így e helynevek valószínűvé teszik, hogy a terület már egy ezredévvél korábban is kiválóan alkalmas lehetett a nyomtatásos cséplés céljára.

6.5.3. Topográfiai hasonlóság a gabonátároló helyekkel

Ugyanezt valószínűsíti a jelenleg vizsgálthoz igen közel fekvő *mortis* birtok „*petre zenaia hel*” határpontja, amelynek következtetésem szerint a jelentése ’a közösségi állványzatokon tárolt széna helye’.⁹³ E határpont 8 km-re fekszik *iohtucou*-tól északkeleti irányban. Korábban

⁹³ Holler 2011. 98–101.

megállapítottam, hogy az illető terület még a 19-20. században is *Öreg-Kazalos* – *Kazalos* néven volt ismert, melynek jelentését így adták meg: „Valamikor az elcsépeelt gabona szalmáját ennek a szélén rakták kazalba.” (TMFN. 88/61); „szérűnek használt terület, amelynek a szélén a csépeelt gabona szalmáját kazalba rakva tartották” (TMFN. 42. oldal).

Égészen meglepő mind ennek, mind a tőle 7 km-re északnyugat felé fekvő másik „Kazalos”-nak topográfiai hasonlósága a jelen birtok határobjektumaként említett *iohtucou*-éval: mindhárom terület két dombvonulat közötti nyeregben fekszik és a nyereg eléggé nyitott észak-déli irányban.⁹⁴ Ez a hasonlóság a most vizsgált területre vonatkozóan joggal valószínűsíti a ’kiváló szérű’ jelentést is.

6.6. Későbbi település *iohtucou* helyén

Az egykor [*joxtukou*] hangalakú helynév lehetőségét ad arra is, hogy Tolna megye helytörténeti irodalmában mindeddig azonosítatlan településnév-előfordulásokat ehhez a határvonalszakaszhoz kössünk, vagyis a későbbi település nevét a 11. századi megnevezésből származtassuk.

Előljáróban megjegyzem, hogy néhány, többé-kevésbé hasonló helynév tekintetében elég nagy a bizonytalanság a szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy melyek vonatkozhatnak azonos településre.

Kiindulásképpen vegyük Csánki Dezső történeti földrajzát. Csánki egyrészt számon tart egy *Jak* nevű települést, amelyhez 1321-beli, továbbá 1450. és 1453-ból való okleveles adatokat említ, valamint utal az 1330-as évekbeli pápai tizedlajstromra és az ezt feldolgozó Ortway-féle *Magyarország egyházi földleírására*. Azt feltételezi, hogy az „*Iwak, Jog*» néven említett plebánia alatt hihetőleg e helység rejtőzik.”⁹⁵ Másrészt 1391. és 1510. évi adatok alapján említ egy *Ok* nevű települést, amelyről ezt mondja: „Zomba, Kölesd, Gyöng sat. vidékén kereshetjük.”⁹⁶

A 16. századi török defterek feldolgozása alapján Dávid Géza említ egyrészt egy *Ivak puszta*t 1550 és 1580 közötti adatok alapján. Az általa ide sorolt adatokban több helyen az *Ivánka* névalak fordul elő. Dávid lokalizációja: „Ma ismeretlen, Hőgyész és Csefő között feküdt, Tolna m.”⁹⁷ Másrészt említ egy *Ok puszta*t, amely „Csak az 1565. és 1570. évi tahrir-defterben szerepel. – Mindkétszer Berény után fordul elő.”⁹⁸ Egy meglehetősen pontatlan térképen mindkét helyet lokalizálja, *Okot* kérdőjellel.

A pápai tizedjegyzékeket feldolgozó Timár György 1999-ben megjelent összeállításában szerepel egy *Jak* nevű település. Az 1333 és 1335 között készült öt ismert pápai összeírásból négy esetben ad meg idetartozónak feltételezett adatot. Az 1333. évi második, valamint az 1334. évi mindkét összeírásban egy bizonyos „Fudur sacerdos” teljesítette a fizetési kötelezettséget, s ezekben az összeírásokban egy *Jog* nevű település olvasható. Az 1335. évi összeírásban „Fodor de *Iwok*” fizette meg a tizedet.

Innen láthatjuk, hogy valójában a *Fudur* ~ *Fodor* személynév kvázi-azonossága miatt tételezt fel mind Csánki Dezső, mind Timár György, hogy azonos településről van szó, az eltérő helynevek

⁹⁴ Holler 2011. 101.

⁹⁵ Csánki 3: 431.

⁹⁶ Csánki 3: 444.

⁹⁷ Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp. 1982. 124. Nr. 80.

⁹⁸ Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp. 1982. 127. Nr. 115.

dacára. Timár kommentárja: „Pusztult helység, helynévi emléke ismeretlen. Az 1570. évi tahrir defter szerint Hőgyész vidékén, a tizedjegyzék topográfiaja szerint Závod vidékén fekehetett.”⁹⁹

Magam úgy vélem, hogy a *Jog*, *Ok* és *Jak* azonos településre vonatkozó névalakok, de az *Iwok*, *Ivak*, *Ivánka* nevek nem ugyannerre a településre vonatkoznak. A tizedfizetését teljesítő pap azonosságának hátterében akár helyettesítés vagy akár áthelyezés is lehetett; ilyen oka lehetett annak, hogy *Fudur* ~ *Fodor* sacerdos 1335-ben *Iwok*-ról teljesítette a tized fizetését, nem *Jog*-ról.

Így tehát a forrásokban, jelesül az 1333. és 1334. évi pápai tizedjegyzékekben jelentkező *Jog* település nevét az egykori *iohtucou* néven említett kiváló lófuttató hely nevéből eredőnek gondolom. Az itt létesült település a 14. század negyedik évtizedében már templommal is rendelkezett. Nevét alkalmanként *Ok* vagy *Jak* formában is kiejthették, és így is jegyezték le. A település valóban Kölesd és Gyöngyös vidékén volt, ahogyan az okleveles források analízise alapján a kiváló Csánki Dezső már 1897-ben feltételezte.

7. Következtetések

7.1. A latin szöveg módosított átírása

Az előzőekben megadtam a birtok részletekbe menő lokalizálását és ennek alapján a határobjektumokkal kapcsolatos számos kérdésre is megoldást javasoltam. Mindezek alapján kiegészíthető, illetve módosítandó az oklevélrészlet átírása is. Szentgyörgyi átírását és jelöléseit tekintem kiindulási alpnak, félkövér szedéssel kiemelve a nemlatin szavakat. A ma már olvashatatlan betűk feltehető eredetijét, valamint az általam hibásnak tartott betűk javított változatát szögletes zárójelbe teszem, a lejegyzés során kihagyott betűket ferde vonalak közé. Mindenütt jelölöm a szóközöket is. A módosított átírás az alábbi:

• cum his que prono(ta)vimus est locus ad pascua equorum qui hab& incium ad [*be*]rin *baluuana* in parte orientali • exinde ad *aiu* • post hec ad *eleuui humu[c]* • (i)nde ad *harmu ferteu* • postea ad *ruuo[u]z licu* • indeque ad [*h*]armu *hig* • inde ad *ioh tuocu* • post hec ad *ba/r/bu/s/hum/u/ca* • inde uero ad *olup h[olma]* • postea ad *cuesti* inde per medium aque que uocatur *culun* ex qua ad *fekete [h]umuc* • hinc enim ad *fuegnes humuc* • postea ad *cues humuc* • post hec ad *gun[c]* *sara* hinc usque ad *zakadat* • ac deinde ad *serne/l/ holma* • post hec ad *aruk* que ducitur usque ad *baluuan* • Hec loca quicquid in se in fructetis • in arundinetis • in pratis continent • huic domui dei adpendent •

7.2. A birtokleírás javított fordításai

7.2.1. Az α) típusú fordítás

Eredményeink alapján korrigálnunk kell a birtokleírás magyar fordítását is. A korábbi munkámban bevezetett szóhasználat szerint α) típusúnak neveztem az olyan fordítást, amely a latin keretszöveget lefordítja, a nemlatin nyelvi elemeket változatlan alakban megtartja.¹⁰⁰

⁹⁹ Timár György: *Tolnavármegye templomos helyei (a XIV. századi pápai tizedjegyzékek alapján)*. Tolna megyei levéltári füzetek 7(1999). 277–314. *Jak* a 287. oldalon.

¹⁰⁰ Holler 2011: 68.

Ezen a ponton visszatérek a latin nyelvű birtokleírás elejére, amely az immár korrigált helynévvel az alábbi: „• cum his que prono(ta)vimus est locus ad pascua equorum qui hab& initium ad *[be]rin baluana* in parte orientali •”.

Szentgyörgyi Rudolf fordítása – a határpont nevét módosítva – így hangzik: „Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, van egy lólegeltető hely, amelynek határa *[be]rin baluana*-nál a keleti oldalon kezdődik, [...]”

Most, hogy immár ismerjük a birtok egykori elhelyezkedését, biztonsággal kijelenthetjük, hogy az itt említett határkő a mai Diósberény elődjének, az egykori Berény településnek a nyugati határán volt, valamint magának a birtoktestnek is a nyugati határvonalára esett. Mi lehet vajon az „in parte orientali” kifejezés magyarázata?

Azt a lehetőséget nagy valószínűséggel kizárom, hogy a fogalmazvány készítője összecserélte volna az *orientali*-t az *occidentali*-val. A magyarázatot másban látom.

Meggyőződésem szerint a kifejezés arra kívánt utalni, hogy ez a birtok a felsorolásban előtte álló birtoktól keletre helyezkedik el. Ez a birtok a Balatontól délre fekvő adományok közül a keleti fekvésűek közé tartozik; a birtok a mai Tolna megyében van, szemben a Somogy megyeikkel. Félreérthetetlen megfogalmazás esetén az *in parte orientali* részletnek közvetlenül a *locus ad pascua equorum* után kellene állnia, azonban kissé hátrébb került a szövegben. Szükségesnek tartom, hogy a korrigált magyar fordítás a kifejezés eredetileg szándékolt jelentését tükrözze.

Az ennek megfelelő α) típusú korrigált fordítást az alábbiakban közlöm. A fordítás Szentgyörgyié alapszik, de a latin szöveg „locus ad pascua equorum” meghatározását „lólegelő melletti”-nek fordítom.

Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, a keleti részen van egy lólegelő melletti hely, amelynek határa *[be]rin baluana*-nál kezdődik, majd folytatódik az *aiu*-ig, ezután az *eleui humu[c]*-ig, innen a *harmu ferteu*-ig, azután eljut a *ruuo*z *licu*-hoz, innen a */h/armu hig*-ig, innen a *ioh tucou*-ig, ezek után *ba/r/bu/s/ hum/u/ca*-ig, innen pedig *olup h[olma]*-ig, azután *cuesti*-ig, innen átmege annak a víznek a közepén, melyet *culun*-nak neveznek, ahonnan tovább a *fekete [h]umuc*-ig, innen pedig a *fuegnes humuc*-ig, azután a *cues humuc*-ig tart, ezek után elér *gun[c] sara*-ig, innen egészen *zakadat*-ig, majd tovább *serne/l/holma*-ig, ezek után ahhoz az *aruk*-hoz, mely egészen a *baluuan*-ig vezet. Minden, ami ezeken a helyeken található, úgymint cserjések, nádasok, rétek, Isten ezen házához tartoznak.

7.2.2. A γ) típusú fordítás

A jelen birtok esetében nem merül fel a β) típusú fordítás kérdése, mivel nincsenek olyan, a maitól eltérő nyelvi elemek a szövegben, amelyek a határobjektumok nevét a határleírásba illesztik.

A birtokleírás γ) típusú fordításában¹⁰¹ azokat a nemlatin szavakat, melyeknek helynévi jellege nagy valószínűséggel megállapítható, a nekik megfelelő mai magyar nyelvi alakokkal adom vissza. Ez a fordítás az alábbi:

Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, a keleti részen van egy lólegelő melletti hely, amelynek határa Berény határkövénel kezdődik, majd folytatódik a völgyútig, ezután a Homok-hegy elejéig, innen a három mocsaras tóig, azután eljut a rókalyukhoz, innen a három hegyig, innen a kiváló lólegeltető helyig, ezek után Barbuscs homokjáig, innen pedig

¹⁰¹ Holler 2011. 103.

Alap [halmáig], azután Kövesdig, innen átmegy annak a víznek a közepén, melyet Kolonnak neveznek, ahonnan tovább a fekete homokig, innen pedig a fővényes homokig, azután a köves homokig tart, ezek után elér Gyönc sáros patakjáig, innen egészen Szakadátig, majd tovább Csernel halmáig, ezek után ahhoz az árokhoz, mely egészen a határköig vezet. Minden, ami ezeken a helyeken található, úgymint cserjések, nádasok, rétek, Isten ezen házához tartoznak.

7.3. A határobjektumok rendszere

A fentiekben vizsgált birtok határleírásában jelentős számú, – az egybeírt, de valójában kéttagú kifejezéseket szétválasztva – összesen 32 nemlatin elem azonosítható. Ezt csupán a *mortis* birtok határleírása múlja felül a maga 34 nemlatin elemével.¹⁰²

A nemlatin elemek a határpontok sorrendjében haladva az alábbiak:

1. *berin baluana*, 2. *aiu*, 3. *eleuii humuc*, 4. *harmu ferteu*, 5. *ruuož licu*, 6. *harmu hig*, 7. *ioh tuocu*, 8. *barbus humuca*, 9. *olup holma*, 10. *cuesti*, 11. *culun*, 12. *fekete humuc*, 13. *fuegnes humuc*, 14. *cues humuc*, 15. *gunc sara*, 16. *zakadat*, 17. *sernel holma*, 18. *aruk*, 19. *baluuan*

Közülük 24 közszó, 8 földrajzi név. A 24 közszóból kettő szláv, 22 magyar nyelvi adat. A multiplicitásukkal együtt 22 magyar közszó-előfordulás közé beszámítottam a csupán hipotetikus *holma*-t is, amelyet egyébként a fogalmazvány helynevének téves lejegyzésével indokoltam. A közszavak jelentése transzparens és korábban is ismert volt. Alternatív értelmezési lehetőségeket közülük csupán az *eleuii* és a *sara* vetett fel, amit a megfelelő határpontoknál tárgyaltam.

A most vizsgált birtok határleírásának egyik különlegessége a meglepően sok településnév: összesen hét településnév és egy folyóvíznév (*culun*) jelentkezik. A hét településnévből hat azonosítása mai vagy egykori településsel egyértelmű (*berin*, *barbus*, *cuesti*, *gunc*, *zakadat*, *sernel*), nem egyértelmű az *olup*, illetve a hipotetikus *oluptulma* esete.

Megjegyzésre érdemes e településnevek meglepő stabilitása évszázadokon, sőt akár közel egy évezreden át; ebből a szempontból minta értékű az 1055: *zakadat* – 2016: Szakadát; 1055: *[be]rin* – 2016: Diósberény; 1055: *gun[c]* – 2016: Gyönc; 1055: *cuesti* – 2016: Kölesd településnevek sora.

7.4. Az 1055. évi tihanyi oklevél mint szláv nyelvemlék

7.4.1. *ioh tuocu*. A 6. fejezet bizonyosan meglepetést keltő új felismerése, hogy a rejtélyes *iohtuocu* helynév szláv jelzős szerkezetként magyarázható. A nyelvtörténészek az oklevél nemlatin szavait mindaddig a magyarból magyarázták, zömében – természetesen – sikerrel. De láthatóan akadhatnak kivételek. Ez az észrevétel végre megindokolja sok év után, hogy miért is használtam korábbi tanulmányaimban a „nemlatin szórványok” kifejezést a szakirodalomban szokásos „magyar nyelvi szórványok” helyett.¹⁰³ Ehelyütt arra szeretnék kitérni, hogy a fenti jelzős szerkezet szavain kívül akadnak további szláv elemek is az 1055. évi oklevél határleírásaiban.

7.4.2. *petre*. A *mortis* birtok leírásában szerepel: a *petre zenaia hel* kifejezés első szaváról van szó. Korábban ezt személynévnek tartották, de magam akként érveltem, hogy a kifejezés

¹⁰² Holler 2011. 68.

¹⁰³ Holler 2010. 77; Holler 2011. 67, 68, 75, 83. stb.

„*petre* elemének [...] minden korábbi elgondolással szemben a ’szénaszárító állványzatok, szénapajták’ jelentést tulajdonítom.”¹⁰⁴ Így a kifejezés jelentése: ’az a földterület, ahol a (közösségi) állványzatokon tárolt széna található’.

A háromtagú kifejezés első eleme a magyarban ismeretlen. S bár igaz, hogy az alapszó *petrence* származéka ismert magyar szó, de mivel a *petre* közszóként egyetlen magyar nyelvi forrásból sem ismert, ezért „kénytelenek vagyunk” ezt a szót az oklevél szláv nyelvi adatának tekinteni.

Némileg hasonló a helyzet az *iohtucou* második elemével: hiába vált a magyar szókészlet tagjává a *мок* szónak a *номок* ’(víz)folyás, ár, áramlás’ származéka a *patak* szó alakjában, maga a *мок* csakis szláv szónak tekinthető.

7.4.3. *br[e]jkina*. A fentiek mellett található egy szláv szó a *gisnav* birtok leírásában is, ez a *brokina*.¹⁰⁵ Jelentését a kutatók ’berkenyefa’-ként határozták meg. E szóalak két okból jelentett eddig problémát. Első szótagjának mélyhangú vokálisa nehezen egyeztethető össze az élő szláv nyelvi alakokkal, továbbá a *brokina* alakból igencsak körülményesen vezethető le mai *berkenye* szavunk.

Ahogy Hoffmann István írja: „A magyar nyelvtörténeti forrásokból a szónak ... mélyhangú formáját nem ismerjük [...] a mai nyelvjárásokban is csak palatális alakja létezik”. Majd így folytatja: „Mindezek alapján a TESz. [...] felveti, hogy a *brokina* o-ja talán csak elírás e helyett.”¹⁰⁶

Hoffmann István teljesen valószínűtlennek mondja azt a Kristó Gyulához kötött feltevést, miszerint a *brokina* szláv közszóként szerepel az oklevélben. Hoffmann ellenérve, hogy „a fanevek csakis latin és magyar nyelven említve fordulnak elő az oklevelekben”.¹⁰⁷

Ha fellapozzuk Trubacsov etimológiai szótárát, a ’berkenyefa’ jelentésű **berkyni* címszó alatt számos, első szótagjában e-hangú adatot találunk a bolgár, macedón, szerbhórvát, szlovén, ócseh, cseh és szlovák nyelvekből, mint például *брэкина*, *брекина*, *брекиня*, *brekinja*, *brekyna*, stb. Az első szótagban mély hang mindössze egyetlen nyugat-ukrán nyelvjárási adatban fordul elő. A *berkyni* eredetét illetően közli, hogy a szó az -yni képzővel jött létre a **berka* alapszóból.¹⁰⁸ Emellett még a **berka* és a **berkь* szócikkekben foglalkozik a ’berkenyefa’ jelentésű szóval.¹⁰⁹

Ezek alapján nagyon valószínű, hogy az első szótagbeli o valóban betűhiba e helyett, s a szöveg *br[e]jkina* alakban irandó át. Másrészt bizonyosan kijelenthető, hogy itt egy szláv szóval állunk szemben.

7.4.4. *ursa*. Hoffmann István könyvében négy oldalán át elemzi és kritizálja – teljes joggal – a *huluoodi* birtok leírásában jelentkező *ursa* szó eredetére vonatkozó egyes elképzeléseket, kimutatva azok súlyos nehézségeit; és csupán utal arra, hogy a korábbi, elfogadhatatlan etimológiai

¹⁰⁴ Holler 2011. 105; az ezt megalapozó érvek: 98–100.

¹⁰⁵ Szentgyörgyi 2010b. 25.

¹⁰⁶ Hoffmann 2010. 108.

¹⁰⁷ Hoffmann 2010. 108./55. láb.

¹⁰⁸ O. Ny. Trubacsov szerk. [O. H. Трубачев ред.]: *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1. – Москва 1974. – 1: 195.

¹⁰⁹ O. Ny. Trubacsov szerk. [O. H. Трубачев ред.]: *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1. – Москва 1974. – 1: 194, 194–195.

bírálatát már Bárczi Géza elvégezte. Magam azonban lehetségesnek tartom, hogy Erdélyi László rég elfeledett, s Bárczi által tévesnek minősített nézete lényegében helyes, s az oklevélben itt a 'vesszőből font halfogó eszköz' jelentésű, [vr̥sa] hangalakú szláv *vr̥ša* szó áll (l. TESz. 3: 1094).

7.4.5. *kaztelic*. A *mortis* birtok leírásában *ca(s)telic*, a *fortudi* birtokéban *kaztelic* névalak áll.¹¹⁰ Ez utóbbira tekintettel az első esetben indokoltabb egy *ca(z)telic* hipotetikus alak. E név a Tolna megyei Keszthölcre utal, s az oklevélben kétségtelenül a szláv nyelvű településnév latinbetűs átírása áll.

7.5. Az egyes birtokleírások eltérő helyesírási jellegzetességéről

1951-ben megjelent monográfiájában Bárczi Géza megadta, hogy az 1055. évi keltezésű oklevél nemlatin szavaiban a *k* hangot 29 esetben jelölték *k* betűvel és 12 esetben *c*-vel.¹¹¹

A lólegelő melletti hely leírásában a *k* hangot 4 esetben jelölte *k* betű és 9 esetben *c*. (A négy *k* betűs eset: *fekete*, *zakadat*, *aruk*, valamint a tévedésből *k*-val írt *humuk*.) Tehát az esetek jelentős többségében itt *c*-vel jelölték a *k* hangot; erre tekintettel alkalmaztam a *c*-t a *gun[c] sara* emendációjában.

Az összes többi birtok esetében, Bárczi adatai alapján, $29 - 4 = 25$ *k* betű és $12 - 9 = 3$ *c* betű fordul elő. De mivel az *ecli* nem magyar szó (Holler 2010: 75), a *c*-k száma valójában csak kettő, melyeket másolói tévesztésnek tartok: 30. sor: *cuta*, 31. sor: *ca(s)telic*. Mindez azt mutatja, hogy olyan valaki készítette a lólegelő melletti birtokleírás fogalmazványát, aki a *c* jelölést preferálta a *k*-val szemben, éles ellentétben a többi határleírás fogalmazványának készítőivel.

Emlékeztetnék itt arra a megfigyelésemre, hogy míg a *mortis* birtok 56 szóból álló leírásában 34 nemlatin szó van, a *huluoodi* nevű birtok 69 szavas leírásában mindössze 7 nemlatin szó fordul elő. Mindez arra utal, hogy „az egyes birtokok határleírásait különböző személyek készítették el.”¹¹² Most láthatjuk, hogy a helyesírás különbözősége is ugyanerre utal. Ez azt jelenti, hogy még az oklevél rendelkező részének szövegét sem szabad egységes fogalmazású, ugyanattól a személytől származó szöveggént elemezni, és a szörványok helyesírási jellemzőit sem szabad egységesnek tekinteni.

7.6. Az 1211. évi Tihanyi összeírás *Colon*-birtokáról

7.6.1. 1207-ben a korábban a tihanyi apát tisztét betöltő Uros lett a pannonhalmi főapát, és ebben a pozícióban tevékenykedett ezt követően legalább 35 éven át. Uros kezdeményezésére indult el a tihanyi apátság birtokainak és szolgálóinak összeírási folyamata, amely végül a kornkra jutott 1211. évi, rendkívül terjedelmes oklevélben nyerte el végső formáját.

Erdélyi László a Pannonhalmi Rendtörténet Tihany-kötetében az 1211. évi oklevél bevezetése alapján elmondja, hogy miután Uros felkérte II. András királyt a nagy új összeírás elkészítésére, „András király [...] kiküldte jobbágyait, ti. Tamás udvari kancellárt és Pat nádorispánt, a kik a tihanyiak »káptalanától« s jobbágyaitól vagyis tisztjeitől, a szomszéd nemesektől és sok más néptől sorra kikérdeztek mindent és írásba foglaltak.”¹¹³

¹¹⁰ Szentgyörgyi 2010b. 26.

¹¹¹ Bárczi 1951. 125.

¹¹² Holler 2011. 75.

¹¹³ Erdélyi 1908. 20.

Úgy tűnik, hogy ez az írásba foglalás egyes részleteiben elfogultan kedvezett a tihanyi apátság számára. Könnyen sejthető, hogy az 1055. évi határpontok beemelése az 1211. évi határleírásba azt a célt szolgálta, hogy az apátság birtokjogát a kétségtelenül hiteles régi adományozásra lehessen visszavezetni.

7.6.2. Közelebről megvizsgálva a *Colon*-birtok leírását, látható, hogy aki nyolc évszázaddal ezelőtt áttemelte a lólegelő melletti hely határának egyes elemeit az 1055. évi oklevélből, pontosan annyit értett meg a 11. századi szövegből, mint amennyit a 20. és 21. század kutatói mindmáig megértettek. Például az illető megértette a *babu humca* utótagját, és feltételezte, hogy az előtag egy személynév. A *hum/u/ca*-t lefordította latinra, a *babu* név feltételezett tövghangzóját elhagyta és a nevet ebben a rövidebb alakban lemásolta, így adódott az összeírásbeli *sabulum Bab* határpont. De azt nem tudta, – és ennek kiderítése nyilván nem is volt a célja –, hogy az eredeti határleírás itt *Barbucs* települést kívánta megemlíteni. Azokat a szavakat, amelyek akár furcsaságuk, akár rossz olvashatóságuk miatt részben vagy egészben érthetetlenek voltak a számára, egyszerűen kihagyta, így például az *iochtucou*-t, az *oluph[...]-t*, a *gunusara*-t vagy a *serne holma*-t. Viszont jól értette a *harmu ferteu*, vagy a *ruoos licu* jelentését, és ezeket ravasz módon be is bújta a *Colon*-birtok többi határpontja közé.

7.6.3. Az 1055. évi oklevéllel foglalkozó korábbi tanulmányaimban rámutattam, hogy milyen hibás következtetésekhez vezetett, amikor a kutatók egy birtok helyének azonosítása céljából hamis okleveleket is felhasználtak. Ennek tanulságaként megállapítottam, hogy „a hamis oklevelek helynévanyagát csak nagy körültekintéssel lehet alkalmazni a lokalizálási problémák megoldásánál, mivel ezek szándékosan megtévesztő információkat tartalmaznak, s ezek nemcsak a korabeli joghatóságok, hanem a jelenkor kutatói megtévesztésére is rendkívül alkalmasak”.¹¹⁴ Ezt a megállapítást a *mortis* birtokkal foglalkozó tanulmányomban kénytelen voltam megismételni.¹¹⁵

Látva az 1211. évi Tihanyi összeírás *Colon*-birtokának határleírását, a fenti megállapítást most ki kell egészítenünk azzal, hogy az egyéb kritériumok szerint „hamisítatlan”-nak tűnő oklevelekben is lehetnek olyan részek, amelyek megtévesztő céllal készültek, s ezekre hasonlóképpen érvényes, hogy „a jelenkor kutatói megtévesztésére is rendkívül alkalmasak” – ahogyan ez látványosan bekövetkezett az 1055. évi oklevél lólegelő melletti birtokának eddigi lokalizálásai esetében.

7.7. Megjegyzések a Györffy-féle téves lokalizáláshoz

Amellett, hogy a kutatókat megtévesztette a Tihanyi összeírás szándékosan összekuszált határleírása, Györffy György 60 évvel ezelőtt közölt lokalizálásának megkérdőjelezhetetlensége részben annak alaposnak látszó kidolgozottságán, részben készítőjének a humán tudományok világában Magyarországon elfoglalt magas presztízsén is nyugodott.

Györffy György (1917–2000) személyének és munkáinak tudományos presztízse a történelem-társadalmon belül ma is igen magas – és bár adatgyűjtő, adatrendszerző, oklevél-kiadói

¹¹⁴ Holler 2010. 78.

¹¹⁵ Holler 2011. 71.

munkássága jelentős –, de olyan esetekben, amikor különböző forrásokból származó információknak egy logikailag zárt, ellentmondásmentes magyarázatára lenne szükség és ez a megszo-
kottnál összetettebb, kreatív gondolkodásmódot igényelne, ilyen helyzetekben Györffy György nem nagyon jeleskedett.

Példaként említhetem a nagyon visszafogottan fogalmazó Benkő Loránd elmarasztaló kritikáját a fehérvári keresztetek 1193. évi oklevelében szereplő egyes helynevek nyilvánvalóan téves lokalizálásáról.¹¹⁶

Vagy történelmi körökből megemlítem a jóval keményebben fogalmazó Makk Ferenc egyik írását, amelyben a fejedelmi többesben elmondott vélemény valószínűsíthetően nemcsak a szerző, hanem a szegedi történésziskola nézetét is jelzi. Makk Ferenc így foglalja össze kritikáját Györffy gondolkodásmódjáról: „Mi úgy látjuk, hogy Györffy ezen „eredményei” alapvetően két körülményre vezethetők vissza. Az egyik a források megbízhatóságának a mellőzése, a másik pedig az előzőből fakadó túlbujánzó ötletgazdagság. Számunkra úgy tűnik: mivel ezek az ötletek, amelyek rendre nélkülözik a szilárd forrásbázist, felettébb sűrűn változnak, a nézetek e gyakori változása önmagában is meglehetősen hiteltelenné teszi ezen ötleteket.”¹¹⁷

Ehhez annyit tennék hozzá, hogy korántsem az „ötletgazdagság” jelent gondot, hanem hogy Györffy ötletei nemritkán megalapozatlanok, bizonyítatlanok, logikai ellentmondást rejtenek, ráadásul ezeket az ötleteket jellemzően nem hipotézisként, hanem a tudomány biztos eredményeként prezentálja. Másrészt megjegyzem, hogy a fenti kritika 1995-ben jelent meg, amikor Makk Ferenc már kinevezett egyetemi tanár volt, a Szegedi Tudományegyetemen tanszékvezető, a Doktori Tanács elnöke stb. Korábban ilyen határozott kritikai hang megengedhetetlen volt Györffyvel szemben, s budapesti történész-körökben talán még ma is ez a helyzet.

Eddigi publikációimban többször kényszerültem arra, hogy az Árpád-kori történelmi irodalom és diplomatika legalapvetőbb kérdései ügyében mutassam ki Györffy nézeteinek logikai hibáit és azok tarthatatlanságát. Így megállapítottam, hogy a középkori történelmi irodalmunk fennmaradt szövegeinek egymáshoz való viszonyát illető, a szakirodalomban 1960 óta jelentkező téves elképzelések éppen Györffynek *Krónikáink és az őstörténet* című művéből fakadnak.¹¹⁸ Máshol a legkorábbi, másolatban fennmaradt magyarországi oklevél, a veszprémi görög apácamonostor alapító- és adománylevelének datálását illetően mutattam ki Györffy nézeteinek tarthatatlanságát.¹¹⁹ És ezek sorát kénytelen leszék folytatni majd az Anonymus-gesztával kapcsolatos, a jövőben publikálandó munkáimban is.

Györffy Györgynek a magyarországi középkori történelmi irodalom kritikus kérdései ügyében vallott téves nézetei jellemző példát adnak arra, hogy a humán tudományok bizonyos területein egy kutató akkor is előkelő helyre kerülhet a tudományos élet hierarchiájában, ha munkásságára nem jellemző az alapos elemzés próbáját is kiálló, alkalmasint jelentősebb kreativitást is igénylő, fontos eredmények sokasága. De mivel magas pozíciója nemcsak személye,

¹¹⁶ Benkő Loránd: *Kölpény és ami körülötte előkerül.* = Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei.* Bp. 2003. 20–37.

¹¹⁷ Makk Ferenc: *Csaba és Alpár.* Eredeti megjelenés = Makk Ferenc: *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 351–365; újabb kiadása = Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig.* Szeged 1998. 81–94.

¹¹⁸ Holler László: *Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”.* *Árpád-kori történelmi szövegek fejlődési modelljének első közelítése.* Magyar Nyelv 105(2009). 1. közlemény 300–324; 2. közlemény: 431–449. Az utalás a 444. oldalon.

¹¹⁹ Holler László: *Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?* Magyar Nyelv 107(2011). 276–298. Györffy nézeteiről 282–289.

hanem nézetei iránt is különleges tiszteletet implikál, emiatt téves nézetei is hosszú időn át uralkodóak maradhatnak. Ugyanis a saját előmenetelüket a tudományos igazságnál fontosabbnak tartó ifjabb kutatók sora a „nagy előd” véleményét érdemleges elemzés nélkül elfogadja, hangoztatja, sőt továbbfejleszti, ezzel biztosítva saját helyét a tudományos életben.

A meggyökeresedett, dogmává merevedett téves nézetekkel szemben nem könnyű fellépni – ehhez olyan nagy tudású, rendkívüli kreativitású és nyitott elmékre van szükség, mint amilyen Benkő Loránd is volt.

7.8. Az 1055-ben adományozott birtokok lokalizációjának konzisztenciájáról

7.8.1. Korábban már utaltam arra, hogy egy birtok egyes határpontjainak lokalizálása a megnevezésük alapján lehet rendkívül bizonytalan, azonban az összes határpont együtt egy konzisztens rendszert kell képezzen. Korábban így jellemeztem elvárásainkat egy konkrét birtok konzisztens lokalizálásával szemben: „csak az eljárás végén kirajzolódó összkép, vagyis egyfelől a birtok alakja, mérete, az egyes határpontok elhelyezkedése, másfelől az oklevélbeli határobjektumok szemantikai tartalmával jól egyeztethető határpontok rendszere alapján ítélnéljük meg a birtoklokalizálási javaslatunk elfogadhatóságát, annak valószínűségét.”¹²⁰ A lólegelő melletti birtok lokalizálásának összképe, melyet a 4. fejezetben ismertettem és Tolna megye térképén is ábrázoltam, mind a birtok egyszerű alakja, mind a határpontok teljes rendszere alapján elegendő tesz ennek az elvárásnak.

7.8.2. Nemcsak az egyes birtokoknak, hanem az adományozott birtokok teljes rendszerének is elegendő kell tennie a konzisztencia bizonyos követelményeinek.¹²¹

A korábban vizsgált *mortis* birtok és a most tanulmányozott birtok egyaránt a mai Tolna megye területére esik, egymáshoz meglehetősen közel. A *mortis* birtok délnyugati határpontját a mai Kölesd centrumába helyeztem (46°30'37"N – 18°35'26"E). A most elemzett birtok délkeleti határpontja a 3.11.1. határpont, mely szintén a mai Kölesd központjában van, koordinátái: 46°30'38"N – 18°35'10"E. E két pont egymástól mindössze 330 m-re van, közöttük az egykori „*cuesti*” település helyezkedett el. Az a tény, hogy a függetlenül elvégzett lokalizációk alapján a két birtok ennyire jól illeszkedik egymáshoz, a kikövetkeztetett birtokrendszer konzisztenciájának egyik ismérve.

7.8.3. 2010-ben megjelent tanulmányomban kimutattam, hogy *segisti* tavát tévesen lokalizálta a kutatók zöme egy évszázadon keresztül a Duna bal parti területeire, s most ugyanilyen tévedést mutattam ki a lólegelő melletti birtokkal kapcsolatban is. Kijelenthetem tehát, hogy I. András király NEM adományozott egyetlen birtokot sem a Duna–Tisza közén a tihanyi apátságnak 1055-ben; a Balaton körül adományozott birtokok mind a mai Veszprém, Somogy és Tolna megye területén voltak.

A Balatontól délre fekvő birtokok mindegyike az apátságtól légvonalban mért 90 km sugarú félkörön belül helyezkedett el, ami a birtokrendszer kompaktságát mutatja.

¹²⁰ Holler 2011. 106.

¹²¹ Lásd Holler 2010. 78–79.

Zárógondolatként hangsúlyozni szeretném, hogy a jelen birtoklokalizálás fontos tanulsága: a már sokak által tanulmányozott és ezért lényegében lezártak hitt tudományos kérdések esetében is megtörténhet, hogy a korábbiaktól eltérő megközelítés eredményeképpen meglepő új felismerésekre juthatunk. Reményeim szerint a jelen dolgozatban közölt eredmények lényeges előrehaladást jelentenek a közel ezer esztendő oklevél vizsgálatának immár több évszázadon átívelő történetében.

Köszönetnyilvánítás

Hálásan köszönöm Kopeczky Ritának latin nyelvi kérdésekben és Balázsi József Attilának szlavisztikai kérdésekben nyújtott készséges segítségét. Köszönöm K. Németh Andrásnak, hogy *A középkori Tolna megye települései* című, még nem publikált munkáját megküldte számomra.

An Important „Newly Discovered” Source Regarding 11th Century Place-Names: Identifying the Location of the Real Estate „situated Next to a Horse Pasture” in the 1055 Tihany Charter

Keywords: Tihany-charter from 1055, place names in the 11th century, history of Tolna County, Hungarian language in the 11th century, Slavic language in the 11th century, Gesta Hungarorum.

The earliest preserved original diploma issued in Hungary dates from the year 1055; it details a number of real estates donated by King Andrew I. to the Tihany Abbey. In the description of the real estates' borders a number of Hungarian words and phrases are contained, herein providing essential information on the status of the Hungarian language in the 11th century. However, in spite of the recognition of its significance and extensive study over two centuries, proper “decoding” of several words of the charter has yet to be done. The author is convinced that the proper interpretation of these special words appearing in the description of the estates in question would be furthered by identification of the actual location of the estates themselves. The author previously published two long localization studies regarding this diploma. In the present paper he focuses on one of the most important estates in question, from both linguistic and historical point of view.

The author firmly rejects the localization proposal unanimously accepted by researchers in the last sixty years. He locates the estate in present day Tolna County with a high degree of certainty by identifying several former (or even present-day) settlement names mentioned within that particular section of the charter: Szakadát (1055: *zakadat*), Kölesd (1055: *cuesti*), Csernel (1055: *serne/l*), Barbuks (1055: *ba/r/bu/s*), Gyönk (1055: *gun[c]*).

Concerning the undeciphered word “*iohtucou*” that appears in the description of the property's borders, the author concludes that this is a transcription of the 11th century local pronunciation of a Slavic expression using Latin characters and its meaning is ‘high quality horse pasture’. According to the author, some additional words in the charter are most likely transcriptions of Slavic words as well.

Based on the author's proposed localization of the estate, he is able to present consistent interpretation for several, hitherto unexplained words and phrases in the Tihany charter from 1055.